

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
URGANCH INNOVATION UNIVERSITETI NTM
РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ МАРКАЗИ ХОРАЗМ
ВИЛОЯТ БЎЛИМИ**

**САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИДЧИЛИГИ:
ИСЛОҲОТЛАР, ТАЪЛИМ
ВА АДАБИЁТ**

(Монография)

**Урганч – 2024
“Milleniumus print” нашриёти**

УЎК:94:323(575.171)

КБК: 63.3+66.3(5Ў-4Хор)

С 28

Сайёра Самандар, Умид Бекмуҳаммад. Хоразм жади́дчили́ги: ислохотлар, таълим ва адабиёт; Хоразм: “Milleniumus print” нашриёти, 2024. -172 б.

Мазкур монографияда Хоразмда жади́длар томонидан жамиятда амалга оширилган ислохотлар ва бу жараённинг айнан Қримлик жади́длар лидери Исмоил Гаспранли томонидан қўллаб қувватланиши билан боғланган ҳолда ёритиб берилади. Бу борада энг ноёб бўлган “Таржимон” газетасидаги Хоразмга оид мақолалардан манба сифатидан фойдаланилган. Шунингдек, Хоразмдаги жади́д мактаблари ва ушбу соҳанинг фидойилари фаолияти ҳам тадқиқ этилади. Энг асосийси тарих ва адабиётшуносликда тадқиқ этилмаган Хоразм жади́д адабиёти намуналари ҳам таҳлил қилинади.

Монография олий ўқув юртларининг тарих ва филология факультети талабалари, тадқиқотчилар, ўрта мактабларнинг тарих ҳамда ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилари, ҳамда кенг омма учун мўлжалланган.

Сўзбоши муаллифи: Хондамир Қодирий-Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, Абдулла Қодирий уй-музейининг директори.

Сўнгсўз муаллифи: Зера Бекирова, “Ненкежик” журнали бош муҳаррири (Қрим).

Масъул муҳаррир: Бекзод Абдиримов, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Тақризчилар: Садоқат Маткаримова-тарих фанлари доктори, доцент.
Исҳоқжон Исмоилов-филология фанлари доктори, доцент.

Мазкур монография Хоразм Маъмун академиясининг 2024 йил 29 мартдаги № 3 сонли ва Urganch Innovatsion Universiteti НТМнинг 29 мартдаги № 7-сонли Илмий кенгаши қарорларига кўра нашрга тавсия қилинган.

ISBN 978-9910-9009-6-9

© С.Самандар, У.Бекмуҳаммад, 2024

© “Milleniumus print” нашриёти, 2024

ЖАДИДЛАР ХОТИРАСИНИ УЙЎОТМОҚ ЎЗАЛДИР (СЎЗБОШИ)

Қримда Исмоилбек Гаспрали томонидан бошланган жадидчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга кўрсатган таъсири, хусусан таълим, матбуот соҳаларидан бошланган бу жараённинг кенг қамровда, жамиятдаги барча соҳаларни қамраб олгани дунёнинг кўплаб жадидшунос олимлари томонидан тадқиқ қилинган, қилинмоқда ва нафақат илму фан, балки бадий асарлар, драматургия, киноларда ҳам ўз ифодасини топтоқда.

Қувонарлиси шундаки, жадидчилик ҳаракатининг Хоразмга хос хусусиятлари, бошқа ҳудудлардан фарқли жиҳатлари, ўтказилган ислохотларнинг жамиятга, халқ ҳаётига таъсири, айниқса адабиёти шу пайтгача илмий тадқиқ қилинмаганди. Тўғри, Хоразмлик жадид намояндалари, уларнинг фаолияти, айниқса қатағон даврдаги тақдири тўғрисида мақолалар, очерклар, айрим лидерлар тўғрисида китоблар яратилганди. Бу борада худди жадидлардек фидойилик билан фаолият кўрсатаётган тарихчи олим Баҳром Ирзаевнинг фидойилигини эътироф этмоғимиз жоиздир.

Шу сингари ушбу китоб муаллифлари томонидан (Умид Бекмуҳаммад муаллифлиги, Сайёра Самандар масъул муҳаррирлигида) “Хоразм жадидчилик ҳаракати энциклопедияси”нинг яқиндагина нашр этилгани мазкур мавзу борасидаги дастлабки тажриба, илму фандаги ютуқлардан деб айтиш мумкин.

Ҳаммуаллифларнинг бу борадаги яна бир сермахсул тадқиқоти эса китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинмоқда. Маълумки, бош вазир Исломхўжанинг ислохотлари ўша давр жамияти учун катта янгилик эканлиги барча тарих

ихлосмандларига аён. Шу билан бирга эса Ферузхон, Асфандиёрхонлар ҳам жади́дларга ҳайрихоҳлик билан қараганлиги, мактаблар ташкил этиш, Қозон, Оренбург шаҳарларидан ўқитувчиларни таклиф қилганининг тарихий фактлар асосида монографияда ёритилиши кўпчилик учун янгилик.

Муаллифлар бу борада “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолаларга асосланишган ва Исмоил Гаспиралининг бу борадаги фикру мулоҳазаларини ҳам келтириб ўтишган. Яъни, ўша давр манзарасини ўқувчи кўз ўнгида намоён қилишда “Таржимон” газетаси саҳифаларидаги 150 дан ортиқ мақолалар, хабарларнинг сарлавҳаси, мазмунини бериши монографиянинг илмий аҳамиятини янада оширган.

Бундан ташқари, жади́длар ўтказган бошқа соҳалардаги ислоҳотлар, таълим ва айниқса адабиёт борасидаги таҳлилий, янгича руҳдаги қарашлар ҳам муаллифларнинг чинакам изланганликларини кўрсатади.

Айниқса, Бобоохун Салимовдек жади́д лидерининг адабий мероси, маърифатпарвар Аваз Ўтарнинг ҳаёти, ижодининг жади́дларга боғлиқ жиҳатларини фактлар, шеърларидаги ғоялар асосида акс этдирилиши Хоразм жади́д адабиёти бўйича янгича қараш дея айтиш мумкин. Шунингдек Сўфизоданинг жади́д мактабидаги ўқитувчилиги, яратган асарлари, Ҳамза Ҳакимзодаларнинг Хоразмда таълим, драматургия бўйича қилган саъйи-ҳаракатлари ҳам давр ва жади́д адабий муҳити билан яхлитликда таҳлил этилиши адабиётшуносликдаги муҳим тадқиқотлардан дея эътироф қилиш лозим.

Монографияда шу сингари кўплаб эътироф этишга лойиқ жиҳатлар кўп ва бунини китобхоннинг ўзи мутоала қилиб, англаб олгани дуруст албатта.

Шу ўринда мен бундай кенг қамровдаги илмий тадқиқотни амалга оширган ҳаммуаллифларга ҳам тўхталиб ўтсам.

...Негаки, раҳматлик шоир, драматург ва давлат арбоби Эркин Самандар билан Дўрмон ижод уйида гурунглашганимда сезгандимки, у инсон чинакам закий шахс эди. Укалари Комил Аваз ҳам акаси сингари хушфеъл зиёли, ўзбек ва жаҳон адабиёти, Хоразм тарихининг турли даврлари, айниқса мусиқа ва санъати мавзуларида соатлаб гурунг қиладиган инсон эдилар раҳматлик. Бунини эслаётганим Эркин ака ва Комилжон акалар билан ҳам мавзу айланиб Хоразм тарихига, айниқса жаҳид фаолларидан бўлган Бекжон Раҳмондек серқирра шахсга кўп тўхталиб ўтгандик. Чунки Эркин Самандар 11 йил бош муҳаррир бўлган вилоят газетасига Бекжон Раҳмон 1920 йилда асос солганди. Қолаверса Бекжон афандининг “Хоразм мусиқий китобчасини” Комилжон ака қайта нашр этдирганди...

Хуллас, ана шу сулолага мансуб, ўзлари сингари зиёли шахс бўлган Сайёра Самандар ҳамда меним кўп йиллик қадрдон дўстим Умид Бекмуҳаммад ушбу монографияни яратибдиларки, бу менга янада хушнудлик бахш этди ва китоб билан танишаётиб, Эркин Самандар, Комил Авазлар билан қилган гурунглари хотирамда жонланди. Балки шу боисдандир яна бир Хоразмлик мунаққид, шоир Баҳодир Содиқнинг ғоятда донишмандона фикрлари ёдимга тушди: “Хотира уйғонса гўзалдир”.

Ҳа, хотира уйғонса гўзалдир. Айниқса ушбу монография орқали Хоразм жаҳидлари хотирасини уйғотмоқ, уларнинг фаолиятларини бугунги ва келажак авлодга ўрнатиб қилиб кўрсатиш, худди жаҳидларга хос фидойиликдир деб айтсак бўлади. Мен бу фидойиликнинг, изланишларнинг тўхтаб қолмаслигини,

Хоразм жадиdчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

улардан бу борадаги янги асарлар кутиб қолишимни таъкидлаган ҳолда, ҳаммуаллифларнинг ишларига омадлар тилаб қоламан. Негаки Хоразм жадиdчилиги, намояндалар фаолиятида тадқиқ қилиниши долзарб бўлган жиҳатлар кўп. Шундай экан, ушбу мавзуга бағишланган асарлар давомли бўлади деган ниятдаман.

**Хондамир Қодирий,
Абдулла Қодирий уй-музеи
директори, Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган маданият ходими.**

КИРИШ

Исмоил Гаспдали томонидан асос солинган ва “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори билан чинакам маънодаги Ренессанс, феномени юзага келтирган ҳаракат тарихнинг боқий, энг ёрқин саҳифалари бўлибгина қолмай, ундаги ғоя ва мақсадлар ҳар бир давр тараққийпарварлари учун ўрнатқ бўлиб хизмат қилаверади.

Агарки ушбу ҳаракат фаолиятига теран назар солсак, жадишлик туркий мусулмон халқлар тарихидаги ноёб ҳодиса, чинакам феномен эканлигига амин бўламиз. Негаки, стратегик истиқболли ғоя, амалий фаолият бобида бу қадар дадил, шиддатли, шижоатли фидойилар тарихда камдан кам етишиб чиққан ва ўзининг амалий натижасини берган.

Жадишлик тарих учун ғоятда қисқа бўлган муддат-атиғи йигирма-ўттиз йиллик давр ичида халқнинг ижтимоий онгини, жамиятдаги ҳаётни кескин ўзгартириб, туркий миллатларнинг жипслиғи учун хизмат қилди ва уйғоқ даражадаги халқ даражасига чиқаришга интилишди. Яъники, чин маънодаги уйғониш айнан жадишлик тимсолида юз берди. Шу боис ҳам жадишликнинг табиий эҳтиёж, давр зарурати туфайли тарих саҳнасига чиқиши, ғавқулодда ҳодиса-феномен ҳисобланади.

Академик Наим Каримов таъкидлаганидек, “жадишлик, албатта, орзу-армонлари йўлида ўқтин-ўқтин пайдо бўлиб турадиган ҳаётий муаммоларни ечишдан ташқари жаҳоннинг энг тараққий этган мамлакатларига ҳам назар ташлаган ва шу мамлакатларда яшаётган халқларнинг тараққиёт даражаси билан ўз халқининг ҳаётини таққослаб, янги-янги залворли режалар ишлаб

чиққан ва ниятларини рўёбга чиқаришга интиланган” (“Тафаккур” журнали, 2010 йил 1-сон, 5-бет).

Ана шундай фавқуллода ҳодиса-феномен саналмиш жади́дчилик ҳаракати табиийки Хоразмни ҳам қамраб олган ва воҳа халқлари ичидан етук намояндалар етишиб чиқди ва жади́длар тарихда ўзига хос, нуфузли из қолдиришди.

Ушбу монографияда янги ёндашувлар асосида жади́дчилик ҳаракати, унинг мақсад ва ғоялари, Хоразмдаги жади́длар ҳаракатининг бошқа ҳудудлардан фарқли жиҳатлари, олиб борилган ислоҳотлар ва таълимдаги жараёнлар, ҳамда ушбу соҳа фидойилари, шунингдек тарих ва адабиётшуносликда тадқиқ қилинмаган жади́д адабиёти, хусусан публицистикаси, шеърят ҳамда драматургияси таҳлил қилинади.

Маълумки, Хоразмдаги жади́дчилик ҳаракати, ёки Хоразм жади́дларининг ҳаёти ва фаолияти, аynиқса адабиёти билан боғлиқ илмий муаммонинг ўрганилганлик даражаси, бевосита умумий маънодаги жади́дчилик ҳаракатининг ўрганилишидан ҳам қийин масала ва ғоятда долзарбдир.

Негаки, шу пайтгача Исмоил Гаспринский ёки Туркистон ва Бухородаги жади́дчилик ҳаракати, кўплаб жади́д намояндаларининг ҳаёти, фаолияти илмий жиҳатдан тадқиқ қилинди ва қилинмоқда. Жади́длар мероси, хусусан кўплаб намояндалар асарлари қайта қайта чоп этилди ва нашр қилишда давом этмоқда. Жади́длар фаолиятига оид давлат даражасидаги халқаро конференциялар ўтказилмоқда, улар фаолиятига бағишланган ҳужжатли ва бадиий фильмлар суратга олинмоқда, кўрсатувлар, эшитдиришлар тайёрланмоқда. 2024 йил 1 январдан эса “Жади́д” газетаси нашр этилаётгани эса мавзунинг долзарблигини кўрсатади ва

бу нашрнинг оммалашиши жади́длар фаолияти, уларнинг мақсад, ғояларининг кенг оммага етиб боришини таъминлайди.

Бироқ Хоразм жади́длари, уларнинг фаолияти шу пайтгача барча жиҳатларини қамраб олган, кенг қамров, қиёсий таҳлилда умуман ёритилмай келинмоқда. Тўғри тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, жади́дшунос Баҳром Ирзаев томонидан жади́д намояндалари тўғрисида бир қанча мақолалар чоп этилди, радиоэшитдириш, телекўрсатувлар тайёрланди ва жади́дшунос, фидойи олимнинг бу борадаги фаолияти давом этмоқда.

Шунингдек ушбу монография муаллифлари томонидан ҳам Исломхўжа, Бобоохун Салимов, Полвонниёзхожи Юсупов, Бекжон Раҳмон ва бошқа жади́длар ҳаёти, фаолияти ҳақида бир қанча мақолалар, очерклар яратилди. Шу каби Ўзбекистонда биринчи маротаба “Хоразм жади́дчилик ҳаракати энциклопедияси” ҳам айнан ушбу монография муаллифлари (Умид Бекмуҳаммад муаллифлиги, Сайёра Самандар масъул муҳаррирлигида) 2024 йилда “MILLENIUMUS PRINT” нашриётида чоп этилди.

Албатта бу изланишлар билан Хоразм жади́дчилик ҳаракати, жади́длар ҳаёти, фаолияти тўлиқ ўрганилди деб бўлмайди ва илмий тадқиқотларимиз давом этаверади. Шундан келиб чиққан ҳолда бу сафарги мавзуимиз ҳам айнан Хоразм жади́дчилиги мавзусида бўлиб, мазкур монографияда Ферузхон, Асфандиёрхон, Исломхўжалар томонидан жамиятда амалга оширилган ислохотлар ва бу жараённинг айнан Қримлик жади́длар лидери Исмоил Гаспрали томонидан қўллаб қувватланиши билан боғлаган ҳолда ёритишга интилдик. Бу борада энг ноёб

бўлган “Таржимон” газетасидаги Хоразмга оид мақолалардан манба сифатидан фойдаландик.

Шунингдек, Хоразмдаги жади́д мактаблари ва ушбу соҳанинг фидойилари фаолиятига ҳам тўхталиб ўтдик. Энг асосийси тарих ва адабиётшуносликда тадқиқ этилмаган деб ҳам айтса бўладиган мавзу-Хоразм жади́д адабиёти намуналарини тўплаш, таҳлил қилишга ҳам журъат қилдик.

I БОБ. ИСМОИЛ ГАСПРАЛИ ВА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ТУРКИЙ МУСУЛМОН ЎЛКАЛАРГА ТАЪСИРИ

1.1. Жади́длар лидери Исмоил Гаспрати фаолияти ва жади́дчилик ҳаракатининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга тарқалиши ҳамда жамиятда тутган ўрни.

Россия империяси мустамлакасидаги халқларнинг маҳзун ҳаётини кескин ўзгартирган, мудроқ ғурурларни қайта уйғотган феномен айнан Қрим шаҳридан бошланганди. Дастлаб, таълим соҳасини, кейинчалик эса ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида жамиятнинг барча қатламлари, соҳаларини қамраб олган ва Миллий Уйғонишга асос солган жади́дчилик, 1880-йилларда Россия мусулмонлари, хусусан Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракати сифатида пайдо бўлди. Бунда Қримлик Исмоил Гаспрати асос солган “Усули жади́д” мактаблари ва “Таржимон” газетаси катта роль ўйнади ва ҳаракатга асос бўлиб хизмат қилди ҳамда унинг ғоялари Туркистон, Бухоро амирлиги, Хива хонлигига ҳам шиддат билан кириб келди.

Табиийки ҳар қандай янгилик, тараққиёпарварлик ғоялари ҳали назария пайтидан бошлаб ҳар бир даврда тўсқинликларга учраганига тарихда мисоллар кўп. Айнан шу сингари жади́дчилик ҳаракати ҳам, пайдо бўлганидан бошлаб шаклланиши, ривожланиши давридан нафақат Туркистон, Бухорода, балки Қримнинг ўзида, Исмоил Гаспратига нисбатан ҳам консерватив кучлар, мустамлакачилар томонидан турли тўсиқ қўйилган ҳолда, қаршиликлар қилинган.

Шу билан бирга ўша даврнинг ўзида ва шундан бошлаб ҳозирги пайтгача жади́дчиликга бўлган муносабат жамият

ва илму фанда турлича бўлиб келган. Яъни жади́дшуносликнинг ўзи ҳам, айна ҳаракатнинг ўзи билан тенгдошдир.

Шу ўринда Абдулла Қодирий айтганидек “мавзуни мозийдан, тарихнинг энг кир, қора кунлари бўлмиш сўнгги хон замонларидан”, ана шу даврга ойдин нур киритишга интилган, зулматли замонга ёрқин келажак умидларини боғлаган, туркий миллат лидери даражасига етган сиймо ҳаёти ва фаолиятига тўхталиб ўтсак.

Туркий мусулмон халқлари ҳаётида Миллий Уйғонишни бошлаб берган жади́дчилик ҳаракати, феноменининг асосчиси Исмоилнинг бобоси Али Қримдаги Гаспра қишлоғининг нуфузли шахсларидан бўлган. Шу боис ҳам ўғли Мустафобей Кавказ ва Қримнинг генерал-губернатори князь Воронцов-Дашковнинг таржимони бўлиб ишлаган ва 1853 йилда поручик унвони билан тақдирланиб, дворянлик мартабасига кўтарилган. Мустафобей икки марта уйланади. Биринчи турмуш ўртоғи 1849 йилда вафот этади ва шу йили Қримнинг машҳур Қайтазовлар оиласига мансуб Фотима хонимга уйланади. Мустафобейнинг бу турмуш ўртоғидан икки ўғил ва тўрт қиз туғилган.

Исмоил 1851 йилнинг 21 мартда ана шу оиладаги иккинчи ўғил бўлиб туғилади. Дастлаб Боқчасаройлик Ҳожи Исмоилнинг эски мактаби, сўнгра Симферепольдаги гимназия, ундан кейин Воронеж шаҳридаги ҳарбий ўқув юртида ва 13 ёшидан Москвадаги Милютин гимназиясида таҳсил олади. 1868 йилда Исмоил Боқчасаройга қайтиб “Занжирли ”мадрасасида рус тили фани ўқитувчиси бўлиб педагоглик фаолиятини бошлайди.

1872 йилда Францияга боради ва Париждан ташқари Вена, Мюнхен, Штутгард шаҳарларида ҳам сафарда бўлади. Францияда яшаётган буюк рус ёзувчиси И.С.Тургеневнинг котиби бўлиб фаолият кўрсатади. Шунингдек, Сорбонна

университетида таҳсил олади. 1876 йилда Боғчасаройга қайтиб “Занжирли” мадрасасидаги фаолиятини давом этдиради.

Айнан Европа сафари Исмоил Гаспралининг дунёқарашига катта таъсир қилади ва анъанавий таҳсилнинг замонавий тараққиётдан орқада қолганини англаб, таълим соҳасидаги янги усул мактаби очишни режалаштиради. Бироқ ҳар қандай янгилик сингари Исмоил Гаспралининг таълим соҳасида бошламоқчи бўлган бу сайъи ҳаракати тўсиқларга учрайди.

Шундай бўлсада аждодларининг нуфузи, қолаверса ўзининг Европада таҳсил олгани боис, 1878-1884 йилларда Боғчасарой шаҳри бошлиғи вазифасида фаолият кўрсатади. Боғчасарой мэри жаноб Исмоил Гаспрали 1882 йилда Қозон татарларидан Ақчуриннинг қизи Зухрохоним билан оила қуради ва Рифат, Шафиқа, Баҳия, Дониёл, Нигор, Мансур, Ҳайдар исмли фарзандларни тарбиялашади. Лайло кичиклигида вафот этади.

Мэрликдан истеъфога чиққач, Исмоил Гаспрали ўзининг кейинги фаолиятини матбуот ва педагогликка бағишлайди. 1883 йилдан “Таржимон” газетасини нашр этишни йўлга қўйиб, ўзига хос жадинлар минбарини яратди ва дунёдаги жараёнлар, Россия империяси, бу ҳудудларда яшовчи туркий мусулмон халқлар ҳаёти, уларни тараққиётга етказиш билан боғлиқ таклифларни кўтариб чиқди, муаммоларга ечим излади. Айнан “Таржимон” газетаси ўз давридаги жадинлар минбари, туркий мусулмон халқларнинг таянчи, ҳуқуқлари кафолати ва эркин овози даражасига етди.

Бора-бора фақат Қримда эмас, туркий мусулмон халқлар яшайдиган ҳар бир ҳудуднинг ҳам жадин нашрлари пайдо бўла бошлади.

1884 йилдан эса янги усул-жадин мактабига асос солади ва тезда бундай таълим туридаги мактаблар дастлаб

Қримда, кейинчалик эса Қозон, Уфа ва Кавказ, Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги шаҳарларида ҳам ташкил этила бошланади.

Дунёвий фанлар ўқитиладиган ушбу мактаблар тез орада эски деб аталадиган анъанавий ва рус тузем мактабларига рақобатчи сифатида таълим масканига айланади. Айнан Гаспрали томонидан “Хожаи сибён” (1888й)-“Болалар муаллими” каби дарсликлар яратилади. Дарсликнинг ҳар бир сабоғидан кейин саволлар берилган бўлиб, муаллиф фикрича улар ўқувчиларнинг дарсни англашлари ва имтиҳон топширишлари учун буюк восита эди. Муаллиф ўқиш-ўқитишнинг янги усули ҳақида тўхталар экан, болаларга моҳиятни тушунтирмасдан қуруқ ёдлатиш зарарли эканлигига эътибор қаратади ва ҳар бир ҳарфни алоҳида “садоси билан” мунтазам ва изчил ўрганишни таъкидлайди. Ушбу усул шунга кўра “усули савтия” (товуш усули) деб ҳам аталди.

Шу тариқа, ўқитиладиган дарснинг мазмунидан уни ўқитиш усули ва баҳолаш жараёнигача, ўқувчининг дарс тинглайдиган дарсхонасидан дарс жадвали-ю қишки ва ёзги таътилигача, мактабнинг жойлашиш ўрнидан, синф хоналарининг жиҳози-ю ёруғлик даражасигача замонавий асосларда кўриб чиқилиб, мактаб таълимининг янги дастури майдонга келтирилди. Исмоил Гаспралининг таълим соҳасидаги бу янги дастури “усули жаид” номи билан доврўқ қозонди.

Исмоил Гаспрали педагогик, матбуотчиликдан ташқари, “Солномаи туркий”, “Миръоти жаид” номли иккита рисола, “Россия мусулмонлиги”, “Туркистон уламози” асарларини ҳам яратди. Бу борада яна Исмоил Гаспрали фақат педагоггина эмас, ўткир публицист, жамоат арбоби ва сиёсатчи сифатида эътироф этилишида “Таржимон” газетаси, унда бериб борилган миллатнинг дарду ҳасратлари, истиқболлари тўғрисидаги мақолалари,

шунингдек юқоридаги сингари асарлари катта роль ўйнади.

Ана шундай серқирра фаолияти боис, Исмоил Гаспирли нафақат Россия империясида, шунингдек Усманийлар салтанатида, умуман олганда туркий дунё ва Европада ҳам нуфузи катта шахсга айланди.

Табиийки, у нуфузини, таъсир кучини ўзининг жадидчилик ғояларини кенг тарқалишига сафарбар қилди. Шу мақсад, ғоя йўлида у 1893 йилда Ширвонлик шогирдларидан Мажид Ғанизода билан Туркистонга ташриф буюриб, Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент шаҳарларида сафарда бўлди ва жадид мактаблари ташкил этиш борасидаги фаолиятини давом этдирди ҳамда маслакдошлари билан танишди.

Гаспирлининг Туркистонга саёҳати “Таржимон” газетасининг 1893 йилги 29-38 ва бошқа бир қисми 40-43-сонларида чоп этилган. Филология фанлари номзоди, доцент Тоҳир Қаҳҳор тадқиқ қилганидек, “Гаспирлининг барча ўлкаларга сафар қилишидан иккита мақсади бўлган: биринчиси-янги усулдаги мактаблар очишни ташкил этиш, иккинчиси-“Таржимон” газетасининг тарқалиши билан боғлиқ масаладир. Туркистонга ҳам айтилиши ана шу ниятларини амалга ошириш учун келганди. Асарларидан ва у ҳақдаги эсдаликлардан маълум бўлишича, Исмоилбек шарқу ғарбнинг кўплаб давлат арбоблари, юксак доиралари билан яхши муносабат ўрната олган шахс эди” (Тоҳир Қаҳҳор “Исмоилбек Гаспирли ва унинг Туркистон саёҳатлари”, “Жаҳон адабиёти” журналы -2010 йил октябр).

Исмоил Гаспирлининг Туркистонга иккинчи сафари 1908 йилга тўғри келади. Сафар тафсилотлари “Бухорода на кўрдим?” сарлавҳаси остида “Таржимон”нинг ўша йил сонларида (47,50,57-59,64,78) чоп этилганди. Гаспирли Каспий денгизидан “Генерал Скобелев” кемасида келиб, Красноводскдан поездга ўтаркан, Россия босқини

пайтидаги Кўктепа урушини эслайди. Қалъа аҳолисининг “бутун Осиёга шуҳрат ва ибрат дея бола-чақаси баробар қиличдан кечурулуб, от оёғида топталгани”ни алам ва изтироб билан ёдга олади.

Исмоил Гаспиралини Янги Бухоро (Когон) станциясида амир амалдорлари ва Россия сиёсий агентлиги таржимони Мирҳайдарбек кутиб олишади. Амир уни Карманага таклиф этади. Зиёфат асносида валиаҳд Саййид Олимхон билан учрашади. Валиаҳднинг Россия матбуотини мунтазам ўқиб боришини, дунё воқеаларидан хабардорлигидан воқиф бўлади.

Сўнгра Самарқандга бориб, шаҳардаги “усули жаид” мактаблари билан танишади. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулқодир Шакурий сингари маслакдошлари билан мақсаду вазифалари, таълимоти тўғрисида узоқ суҳбатлар қуради. Мавзудаги асосий моҳият тарих ва келажак, муқаддас обидалар ва уларнинг тақдири, Россия истилочилик сиёсати ва ана шу шароитда ўзликни сақлаб қолиш ҳақида эди.

Самарқанддан қайтишда яна Бухорога келади ва Қушбеги Остонақулбек билан фаолияти тўхтаб қолган жаид мактабини юритиш бўйича музокара олиб боради. Асосий тўсқинлик қозикалон томонидан эканлигини англаб, ҳузурига боради ва унинг мактабни тиклаш ҳақидаги ваъдасини олади. Сафар давомида Бухородаги нўғойлар Исмоилбекни меҳмонга чақириб, “Жамияти хайрия” ташкилотига фахрий аъзо қилишади. Янги очилган бир мактабни унинг шарафига “Исмоилия” дея атамоқчи эканликларини айтишади. Бироқ Исмоилбек бунга унамайди ва бошқа таклиф-Амир Абдулаҳадхоннинг марҳум падари ҳурматига “Музаффария” дея номлашни маслаҳат беради...

Исмоил Гаспирали фақат педагог, публицист, ношир ва жамоат арбобиғина эмас, таниқли адиб сифатида кўплаб

бадий асарлар ҳам яратганди. Унинг “Фарангистон мактублари” (1887), “Дорур-роҳат мусулмонлари” (1889), “Судан мактублари” (1889), “Хотинлар ўлкаси” (1890), “Гулбобо зиёрати” (1908), “Арслон қиз”, “Кун туғди”, “Иван ва Сулаймон” (1897), “Муколамайи салотин” каби кўплаб насрий асарлари бор. Айримлари ўзбек тилига таржима ҳам қилинган. Асар воқеалари деярли ҳаммасида муаллиф тилидан ҳикоя қилинади.

Исмоил Гаспрали жаидчилик ҳаракатининг дунёда эътироф этилган лидери эди. Ана шу боисдан Туркистонда XIX асрнинг охиридан кўзга ташланган янгиланиш ҳаракатлари кўп жиҳатлари билан шу номга, унинг “Таржимон” газетасига келиб боғланади. Ва ушбу даврдан эътиборан XX асрнинг 20-йилларига қадар фаолият кўрсатган бирор туркистонлик зиёли йўқки, бу номни четлаб ўтган эмасди. Шу сабабли, унинг ижодий фаолияти ва айниқса, маслак-интилишлари билан танишиш Туркистон жаидчилиги ва жаид адабиётининг шаклланиш ҳамда ривожланиш босқичларинигина эмас, умуман мазмун-моҳиятини англашда, йўналишларини белгилашда ҳам бениҳоя муҳим аҳамиятга эга.

Профессор Бегали Қосимов “Миллий уйғониш “ асарида ҳақли равишда ёзганидек, “Исмоил Гаспрали исми шарифи 19 аср охири ва 20 аср бошларида туркий дунёдаги энг машхур ном эди. Уни Қашқардан Лондонгача, Санкт-Петербургда Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган “Таржимон” газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик қутлуғ санасида Хитойнинг “Таранча”сидан табрик телеграммаси келган. 1910 йилда эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан “Ревю дю монде мусулман” унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини “Тинчлик борасидаги Халқаро Нобель Мукофоти”га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбуот органлари қўллаб-қувватлаб чиққан эди.

У вафот этган 1914 йилнинг 11 сентябрида машхур Наримон Наримонов ёзади: “Миллат Исмоилбек каби қаҳрамонларини унутса, ўз ҳаётини барбод этажақдир”. Негаки у тириклигидаёқ миллатнинг отаси, раҳнамоси деган ном олди. Унинг энг катта хизмати Россия сарҳадида яшаб турган, лекин замоннинг зайли билан бир-биридан узоқ тушган (тўғрироғи, узоқлаштирилган) ва бегоналашиш даражасига етган туркий халқларни бир-бирига танитди. Беҳбудий сўзлари билан айтганда, “Россиядаги бутун турк-татар халқларини жуда оз тарихий муддатда хайр-хўшлик йўли билан яхлит бир миллий оилага бирлаштирмоққа ноил бўлди”. Бу дард ўша давр чор Россияси асоратида ўз эрку ҳуқуқигина эмас, асрий урф-удум, маънавий қадриятларидан тортиб, тил ва дин-этиқодигача унутишга маҳкум қилинган туркий халқларнинг энг катта дарди, сўнгсиз армони эди.

Исмоил Гаспирли Шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маорифида чинакам инқилоб ясаган, “усули жаид” номи билан тарихга кирган “усули савтия”ни бошлаб берди. XX аср Шарқининг энг машхур, энг тараққийпарвар ҳаракатчилигига- жади́дчи́ликка асос солди.

Гаспирли барча туркий халқларни яхлит, ягона миллат деб билди. Уларни ҳам илм-маърифатда, ҳақ-ҳуқуқда дунёнинг тараққий қилган миллатлари билан тенг, бақамти кўрмоқни орзу қилди. Бутун ақли-вужудини мана шу муқаддас ишга- миллатнинг равнақи ва муҳофазаси йўлига сарф этди. Бу шунчаки мутаассибона бир орзу эмас, замонасининг баланд-пастидан хабардор, тарих ва тақдирини теран англаган, Шарқни ҳам, Ғарбни ҳам баб-баравар билган ва баб-баравар кўрган бир кишининг аниқ ва режали ҳатти-ҳаракати эди” (Миллий уйғониш”, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2002 йил, 162-163-бетлар).

Натижада Исмоил Гаспралининг мактаб соҳасидан бошланган жаидчилик ҳаракати жамиятнинг барча соҳалари, қатламларини қамраб олди ва туркий мусулмон халқларнинг мафкурасига, феноменал ҳодисасига айланди ҳам Гаспрали номи ислохотчи сифатида тарихда қолди.

1.2. Хоразмдаги жаидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари.

Профессор Бегали Қосимов кўп йиллик тадқиқотларига асосланиб, ҳаққоний равишда хулоса қилганидек, “жаидчилик ғоялари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момогулдирак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамот масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жаидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасига кўтарди. Хусусан, жаидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топтомоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар” (“Миллий уйғониш”, “Маънавият” нашриёти, Тошкент-2002 йил, 4-бет).

Бегали Қосимов таъкидлаган, мудроқ ғурурни уйғотишдек ушбу жараёнлар Хоразмни ҳам қамраб олди ва бу шиддатли ҳаракат туркий дунё билан яхлитликда кечди.

Табиийки, Қримдан бошланган Исмоил Гаспиралининг жади́д мактаби, “Таржимон” газетаси ва умуман ушбу ҳаракатнинг жамиятга кўрсатган таъсири Хоразмга ҳам тегишли эдики, бу мозийнинг энг ёрқин, шу билан бирга аламли саҳифаларидан биридир.

Негаки, жамият ҳаётидаги, халқ турмушига кириб келган тўлқиндек шиддатли ушбу ҳаракат ғоятда қийинчиликлар, тўсиқлар, тўсқинликлар билан кечди..

Бу борада, барча туркий мусулмон ўлкаларда бўлгани сингари жади́дчилик ҳаракати Хива хонлигида дастлабки даврда-яъни 19 аср охирларида таълим соҳасидан бошланди. Фақатгина 20 аср бошларидангина жади́дчилик Хоразмда ижтимоий-сиёсий жараёнга айланди. Табиийки бу жараён нафақат Ўрта Осиё, балки дунё давлатларидаги вазият билан боғлиқ эди.

Эътиборли жиҳати шундаки, Хоразмда жади́д мактабларини ташкил этиш, ушбу мактабларга Қозон, Тошкент шаҳарларидан ўқитувчиларни таклиф қилиш, ҳаттоки “Таржимон” газетасига обуна бўлиш сингари эзгу ишларга бевосита Ферузхон, Асфандиёрхонлар ҳайрихоҳлик билан қарашган.

Ҳукмдорларнинг бундай ҳайрихоҳлиги эса Ҳусайнбек Муҳаммадмуродов, Мамат Маҳрам, Исломхўжа сингари амалдорларнинг ҳам сийратидаги тараққийпарварлигини юзага чиқарди. Натижада улар Хоразмнинг турли ҳудудларида жади́д мактаблари ташкил этибгина қолмай, ўқиш-ўқитиш ишларини ҳам таҳлил қилиб боришган.

Қолаверса Ферузхон ҳукмронлигининг сўнгги 10 йили ва Асфандиёрхон ҳокимиятдалигининг 3 йиллик даврида, яъни 1900-1913 йилларда хонликка бош вазирлик қилган Сайид Исломхўжа (1872-1913) ҳам жади́дларнинг воҳадаги раҳнамози даражасидаги нуфузли шахсга айланди. “Таржимон” газетасидаги мақолалардан аён бўлишича, Исломхўжа тараққийпарвар бош вазир сифатида Исмоил

Гаспралига бир неча бор хат орқали мурожаат қилиб, ғоявий маслаҳатлар олиб турган. Ана шу боис ҳам, яъни бевосита бош вазир Исломхўжанинг тараққийпарвар эканлиги туфайли хонликда жади́дчи́лик ғоялари назариядан амалиётга айлана бошланади.

Натижада Исломхўжанинг ва Асфандиёрхоннинг ҳам 1913 йилгача бўлган даврда таълим ва маърифат - парварликдан бошланган жади́дчи́лик ғояларини қўллаб қувватлаши туфайли хонликда кўплаб ислохотлар ўтказилди.

Маълумки, жади́дчи́лик давлат, тузум, бошқарувни ислох қилиш ва миллатни ривожлантириш орқали жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган ғоя ва аниқ амалий тадбирларни ўзида мужассамлаштирган тизим эди.

Табиийки бу жараён туркий мусулмон халқларни замонавий дунё тамаддуни, маърифати, илғор илмий салоҳияти даражасига кўтариш ғояси билан суғорилганди. Яъни Ўрта Осиё халқлари ижтимоий тараққиётида ўзгариш бўлган жараён, фақатгина Қримдаги Исмоил Гаспрали таълимоти билангина эмас, Усманийлар салтанатидаги “Ёш турклар”нинг ислохотчилик фаолиятлари таъсири остида ҳам бурилиш босқичи бўлди.

Айнан “Ёш турклар”нинг таъсирини шундан ҳам сезиш мумкинки, Ўрта Осиёдаги жади́длар “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар” номи билан ўзларининг ҳаракатини атагандилар. Ваҳоланки, бу сафдаги тараққийпарварларнинг кўпчилиги ўрта ёшдаги шахслар бўлишган. Масалан, Полвонниёзхожи Юсупов 1914 йилда “Ёш хиваликлар” ҳаракатига асос солинган даврда 53 ёш, Бобоохун Салимов 41, Худойберган Девонов 35, Назир Шоликоров 33 ёшда бўлишган. Ана шундан ҳам билса бўладики, таълимдан бошланган жараённинг сиёсий

ҳаракат, куч сифатида сиёсий майдонга келишида “Ёш турклар”дан таъсирланиш юқори бўлган.

Профессор Бегали Қосимов таъкидлаганидек “Жадидлар Усмонли Туркиядаги “Ганч (ёш) турк” “Ганч усмонли” таъсири билан “Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар”, “Ёш туркистонликлар” деб ҳам номланадилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди (“Миллий уйғониш”, юқоридаги нашр, 5 бет).

Қолаверса Туркистон, Бухоро ва Хивада кечган бу жараён чоризм мустамлакачилиги асоратидан қутилиш имконини ҳам яратишга замин ясаган эди. Яъни, нажотни таълимдан деб билган жадидлар, ўзлари юритаётган миллий уйғониш жараёнини ҳам мустамлакачиликдан қутулиш йўлидаги нажот, тарихий имконият деб англагандилар.

Шунингдек миллий зиёлилар, тараққийпарвар кучларни хонликлардаги инқирозли аҳвол, бу ўлкаларнинг умумжаҳон тараққиётидан тобора ортда қолаётгани, жамиятни ислоҳ қилиш зарурати, жадидчилик ғояларининг амалиётга айланишига ҳам сабабчи бўлди. Натижада жадидлар томонидан бундай эзгу ғояларни назариядан амалиётга айлантириш учун фақатгина мактаб, матбуот, театр, турли маърифий жамиятларгина эмас, ҳаттоки сиёсий партиялар (“Ёш бухороликлар”, “Ёш хиваликлар”) таъсис қилиниш даражасига эришилди.

Ана шундай жараёнда Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос фарқли томонлари мавжуд бўлиб, бошқа ҳудудлардан ажралиб турадиган жиҳатларга эга бўлган.

Бу фарқли жиҳатлар қуйидагилардан иборат:

1.Хивада 1874 йилдан бошлаб шахсан Ферузхоннинг ҳомийлиги билан кўплаб бадиий ва таржима асарлари, ҳужжатлар чоп этиладиган, Эронлик Иброҳим Султоннинг матбаахонаси ташкил қилинганди. У ўз юртига қайтиб

кетгач шогирди Отажон Обдалов унинг ишини давом этдираётганди.

Бироқ 20 аср бошларида Туркистоннинг турли ҳудудларида кўплаб жаидчилик ғоялари акс этган газета-журналлар нашр қилинсада, Хоразмдаги матбаахонада то 1920 йил 8 мартгача биронта матбуот нашри фаолият кўрсатмади. Яъни матбуот то монархияга асосланган хонлик тугатилиб Хоразм Халқ республикаси ўрнатилмагунча ташкил этилмади.

2. Хоразм воҳасида азалдан мусиқа ва санъатга ихлосмандлик аҳоли орасида кенг тарқалган бўлсада, бу борада санъаткорларнинг театрга жипслашиши ва пьесалар саҳналаштириши ҳам рўй бермади. Яъни Туркистоннинг турли ҳудудларидаги Беҳбудий, Авлоний, Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода сингари Хоразм жаид драматурглари етишиб чиқмади ва театр ҳам то хонлик тугатилгач-1922 йилдагина ташкил этилди. Айнан бу соҳа-Хоразмда драматургия, театр санъатининг ташкил этилиши, шаклланишида ҳам Ҳамза Ҳакимзоданинг роли катта бўлди.

Маълумки,Хива хони Ферузхон (1844-1910) маърифат - парвар ҳукмдор бўлишига қарамай, ўз саройига ижодкорларни тўплаб уларга ҳомийлик қилсада, халқ оммаси учун зарурат, эҳтиёж бўлган биронта матбуот нашри ва театр ташкил қилинмади. Ваҳоланки бу пайтда, яъни 20 аср бошларидан Туркистон ҳудудларида театрга асос солина бошланганди.

Қолаверса кўплаб ижодкорлар ва санъаткорлар томонидан матбуот, театр ташкил этиш бўйича ташаббус кўрсатилгани ўша даврга оид Лаффасийнинг “Тазкирайи шуаро”, “Бобожон Тарроҳ Ходимнинг “Хоразм навозандалари”, Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотираларида, Бобожон Сафаровнинг “Хива хонлиги бўйича тарихий маълумотлар”(ЎзРФА ШИ. инв. №10231) ва яна

шу муаллифнинг “Асфандиёрхон ҳукмронлик қилган даврларда бўлиб ўтган баъзи бир воқеалар ҳақида” (ЎЗРФАШИ,Ф-№ 11254/III) кўлёзмаларида қайд этилмаган.

Ферузхоннинг 1910 йилдаги вафотидан сўнг ҳокимиятга келган Асфандиёрхон ҳам шоир бўлсада, отаси сингари биронта газета-журнал, театр ташкил этишга ҳаракат қилмади. Ваҳоланки, бу пайтлари 20 асрдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар тезлашган бўлиб, Туркистоннинг турли ҳудудларида Хива хонлигидан фарқли равишда кўплаб матбуот нашрлари, театр труппалари фаолият кўрсатар, бу санъат тури халқ орасида оммалаша бошлаган эди. Аммо Асфандиёр ҳали тахтга чиқмай валиаҳдлик давридаёқ “Таржимон” ва бошқа нашрларни мутоала қилиб тургани, жади́д мактаблари ташкил қилиш, ўқитиш тизимини таҳлил этиб боргани Исмоил Гаспиралининг мақолаларида ёритиб борилган ва буни эътироф этмоғимиз лозим.

Бироқ шундай бўлсада, 19 асрдаги Хоразмда яшаб ижод қилган шоир, тарихчи, таржимонларнинг кўплиги, уларнинг асарларидаги ғоялар ва ташқи савдо-маданий алоқалар жамиятда илғор фикрли, тараққиёт тарафдорлари бўлган кишилар гуруҳи-маърифатпарварларнинг шаклланишига, яъни жади́дчилик ғояларининг етишиб чиқишига замин ясади.

Тарих фанлари номзоди, доцент Неъматжон Полвонов ўзининг “Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи” (“Akademnashr” нашриёти, Тошкент-2011 йил) рисоласида Хоразм жади́дчилигининг бошқа ҳудудлардан фарқли жиҳатларининг яна бириси бу ғояни кўллаб қувватлаган инсонларнинг бой-бадавлат инсонлар эканлигига эътибор қаратган эди.

Яъни, хонликда катта таъсирга эга бўлган қозикалон Бобоохун Салимов, девонбегилар сулоласига мансуб Ҳусайинбек Матмуродов, Асфандиёрхоннинг қайноталари-

шоир Комил Хоразмийнинг мирзабоши эканлиги, Исломхўжадек ислохотчининг бош вазирлик қилиши, Полвонниёзхожи Юсупов, Назир Шоликоровларнинг катта савдогарлиги, Худойберган Девонов, Жуманиёзхожи Бобониёзов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов ва бошқаларнинг ҳам бой-бадавлат табақага мансуб эканлиги, улардаги маърифатпарварлик Хоразмдаги жадиндчилик ҳаракатининг ўзига хослигини ташкил этган эди.

Яъни Хоразм жадиндчилик ҳаракатининг ушбу намояндалари вазият тақозаси боис фақатгина мактаблар ташкил қилишга ҳомийлик қилишган.

Шу даврга оид манбалар, хусусан Полвонниёз хожи Юсуповдек Хоразм жадиндлари етакчисининг мемуарини таҳлил қилишимиздан келиб чиқадиган фикримиз шуки, қолаверса тарихда бўлган реал тарихий жараёнлар шуни кўрсатадики, бой-бадавлат бўлган жадиндчилик ғоясидаги шахсларнинг фаолияти Хоразмда асосан сиёсий курашлар билан кечди.

Масалан, 1910 йилда ўзи ишлаб чиққан 10 бандлик дастурни Асфандиёрхонга имзолатган Исломхўжа ва унинг маслакдошлари ҳам асосан жамиятни ислоҳ қилиш, замонавийлаштириш борасида сиёсий фаолият билан шуғулланишди.

Қолаверса, 1913 йилдаги Исломхўжанинг вафоти, Асфандиёрхон саройидаги зиддиятларнинг кучайиши ва гуруҳбозликнинг ортиши туфайли хонликда консерватив куч бўлган қадимчилар, мустамлакачилар мавқеининг таъсири ошиб кетди.

Натижада бадавлат табақадан чиққан Хоразмлик жадиндлар-Полвонниёзхожи Юсупов, Назир Шоликоров, Ҳусайинбек Матмуродов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобоохун Салимов ва бошқаларнинг асосий фаолияти энди фақат Асфандиёрхон, мустамлакачиларга қарши сиёсий кураш бошлашларига сабаб бўлди.

Отамурод Қўшжонов ва Неъматжон Полвонов ўзларининг “Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар”, (“ABU MATBUOT-KONSALT” МЧЖ, Тошкент-2007йил). номли ҳаммуаллифликда яратган асарларида Хоразм жади́дчили́гидаги яна бир фарқли жиҳатларга эътибор қаратишган:

-Туркистон ва Бухородаги каби хонлик ҳудудида жади́дчилик ғояларининг ёйилишида турли сабаблар билан бу ерга келган татар зиёлилари ташвиқот ва тарғиботининг ҳам катта таъсири бўлган;

-шу билан бирга, жади́дчилик Хива хонлигида муҳолифат даражасида бўлиб, эски тартиб тарафдорларига қарши янгилик, ислоҳот тарафдорлари ҳаракати эди;

- жади́дчилик ҳаракати қатнашчилари орасидан “Ёш хиваликлар” ташкилоти партия сифатида ўсиб чиқди.

Хуллас, Хоразм жади́дчили́ги ана шу каби Туркистон ва Бухородан фарқли, ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, таълим, ҳамда маърифий ҳаракатдан ижтимоий ва сиёсий ҳаракат даражасига кўтарилиб борган. Умуман олганда Хоразм жади́дчилик ҳаракати, жади́длар намояндалари фаолияти ўша давр манбалари асосида, бошқа ҳудудларга таққосланган ҳолда тадқиқ қилиниши бугунги даврнинг, илму фаннинг энг муҳим мавзуси бўлиб қолмоқда.

1.3. “Таржимон” газетасининг туркий мусулмон халқлар тақдиридаги ўрни ва Хоразмга оид мақолаларнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти.

Матбуотнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти катта бўлиб, бошқа манбалар-қўлёзма асарлар, архив ҳужжатлари, мемуарлар билан қиёсий таққослаш, тадқиқ қилиш орқали ўтмишда бўлган жараёнларни холис, ҳаққоний тасвирлашга, давр манзараси қандай бўлганлигини тасаввур қилишга имкон яратади. Айнан шу

боисдан ҳам туркий мусулмон халқларда миллий уйғонишни юзага келтирган Исмоил Гаспралининг “Таржимон” газетаси ҳам ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Дастлаб мактаб соҳасини ислоҳ қилиш орқали бошланган жади́дчи́лик вақт ўтиб жамиятнинг барча соҳаларини қамраб олди ва ўша даврдаги реал вазиятда ўз ғояларини тарғиб қилиш, оммалаштириш ва туркий халқларни жипслаштиришда матбуот табиий зарурат эди.

Айнан ана шундай масъулиятли вазифани “Таржимон” газетаси бажарди ва бу борадаги дастлабки нашр бўлди. Шу тарзда жади́длар лидери Исмоил Гаспралининг тараққийпарварлик ғоялари руҳидаги “Таржимон” газетаси 1883 йил 10 апрелдан Қримнинг Боғчасарой шаҳрида чоп этила бошлайди.

“Таржимон” газетаси чиқа бошлаганидан бошлаб 20 йил давомида Россия империясидаги ягона мусулмон матбуоти бўлиб қолди. . Бу давр мобайнида газета ҳафтасига 1-2 марта кичик ҳажмда нашр бўлди. Лекин бу кичик газетанинг туркий миллатларга кўрсатган таъсири катта эди. “Таржимон”нинг таъсири остида Россия империясининг турли бурчакларида мусулмонлар тарафидан кўп сонли янги мактаблар очилди, кўплаб хайрия жамиятлари ташкил этилди, янги адабиёт, дарслик, қўлланмалар яратилди.

Исмоил Гаспрали жуда маҳоратли, айнаи пайтда сўзни исроф қилмайдиган ўткир публицист эди. У жумлаларни содда, қисқа ва лўнда ифодаловчи услуб қўллади. “Таржимон”нинг ўрта умумий турк тилини яратди. Гаспрали бутун туркий миллатларни “Таржимон”нинг ягона адабий тили остида бирлаштиришни орзу қилди. Бунинг учун умрининг охирига қадар “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида курашди. Гаспрали тарғиб қилган тил ўз вақтида Қримда, Истанбулда, Тошкент ва Бакуда ҳам бирдек тушунарли эди”.

“Таржимон” газетаси маҳаллий ва рус тилида чоп этилиб, бири иккинчисининг айнан таржимасидан иборат бўлган. Вақт ўтиб, Исмоил Гаспители мақолалардаги мавзулар доирасини ўзгартириб, газетани Россия империясидаги туркий мусулмон халқларининг миллий наشري даражасига эриштирди.

“Таржимон” 1914 йил 11 сентябрда, яъни Гаспителининг вафотидан унинг ноширлиги ва бош муҳаррирлигида, вафотидан кейин эса ўғли Рифат ва сафдоши бўлган Ҳасан Сабрий томонидан чоп этирилган. Газета 1903 йилдан ҳафтада икки, 1905 йилдан уч мартаба ва 1912 йилдан эса кундалик газетага айлантирилган ва жами бўлиб 2826 та сони чиққан. Россия империяси ва Усмонийлар империяси бўйича “Таржимон” обуначилари сони 5 минг нафарга етган эди.

Обуначилар орасида Туркистоннинг турли ҳудудларидаги, хусусан, Хоразмдаги турли табақага мансуб инсонлар ҳам бўлишган.

Маълумки, Туркистонда биринчи матбаахона 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлигининг Тошкентдаги округ штабида ташкил қилинганди. Бироқ матбаахона кичик бўлганидан унда босма имкониятлари чекланган эди. Шу боис матбаахонада Туркистон генерал губернаторлигининг турли буйруқ, иш ҳужжатларигина чоп этилиб борган. 1870 йилга келиб босмахона ускуналари кўпайтирилади ва генерал губернаторликнинг рус тилидаги “Туркестанская ведомости” газетаси ташкил этилиб, нашр ишлари йўлга қўйилади. Ўша йили яна маҳаллий аҳоли учун “Туркистон вилоятининг газетаси” ҳам араб ҳарфида чоп этила бошлайди. Табиийки ҳар иккала нашр генерал губернаторлик маҳкамасининг газетаси бўлганидан мустамлакачилик мафкураси ва ғоялари, тарғиботи асосидаги газеталар эди.

Ана шундай вазиятда “Таржимон” фақат Қрим, Волгабўйи, Кавказдаги мусулмонлари учунгина эмас, Туркистон аҳли, шунингдек Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги аҳолиси учун ҳам миллий руҳдаги, зиёлилар, хусусан саводхон қатлам севиб мутоалла қиладиган, мушоҳада юритадиган газетага айланди.

“Таржимон”нинг ғоялари сабаб вақт ўтиб Туркистоннинг турли ҳудудларида “Тараққий”, “Хуршид”, “Ойина”, “Садойи Фарғона”, “Хуррият”, “Нажот”, “Турон”, “Эл байроғи” сингари жаид таракқийпарварлари томонидан кўплаб газеталар чоп этилиб, уларда ҳам миллат дарди, жамиятни ислоҳ қилиш истаги, муаммоларга ечим сифатидаги таклифлар ёритилган мавзулар нашр қилинди.

Натижада профессор Бегали Қосимов тадқиқ қилганидек, “жаидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат” даражасига етди.

1) Жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;

2) Мустақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;

3) Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди”.

Айнан ана шу мақсадларга эришишда матбуот, хусусан “Таржимон” ва бошқа жаид газеталари катта рол ўйнади ва вақт ўтиб бугунги кунда тарихимизни ўрганишда энг аҳамиятли, таққослаб ўрганувчи манбага айланди.

Қримда яшаб фаолият кўрсатган ва дунёнинг кўплаб давлатларига сафарлар қилган жаидлар лидери ва “Таржимон” асосчиси Исмоил Гаспдали табиийки Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги вазият билан танишиб борди. Негаки,

“Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори остида фаолият кўрсатган Гаспрали туркий дунёнинг катта бир худуди ва дунё цивилизациясига катта ҳисса қўшган ўлкага истиқболли минтақа сифатида қараган.

Филология фанлари доктори, профессор Зайнобиддин Абдурашидов ўзининг илмий фаолиятида жаидидчилик ҳаракати ва “Таржимон”ни тадқиқ қилган ҳолда, газетанинг Туркистон билан боғлиқ библиографиясини нашр этдирди. Профессор З.Абдурашидовнинг таъкидлашича, “мазкур библиографияни тузишда профессор Ё. Оқпинар архивида сақланаётган “Таржимон” газетаси коллекциясидан фойданилган. Ушбу коллекция 1883 йилдан 1917 йилгача сонларини ўз ичига олади.

Афсуски, газетанинг 1917 йилги сонлари тўлиқ сақланмаган ҳамда 1918 йилги сонлари умуман мавжуд эмас. Профессор Ё.Оқпинарнинг ҳаракати билан газетанинг турли йиллардаги йўқ сонлари дунё кутубхоналари ва архивларидан топилиб имкон қадар тўлиқ ҳолга келтирилган. Мазкур коллекция ҳозирда “Таржимон” газетасининг тўлиқ архиви ҳисобланади.”

Маълумки, Хоразм тарихининг 19 аср охири ва 20 аср бошларидаги даврини ўрганиш, тадқиқ қилиш, қиёслашда Баёнийнинг “Шажарийи Хоразмшоҳий”, Полвонниёзхожи Юсуповнинг хотиралари, шунингдек ўша даврдаги ижтимоий ва адабий жараён, бундан ташқари Ферузхон ва Асфандиёрхон саройидаги муҳит манзарасини теран англашда Бобожон Тарроҳнинг “Хоразм навозандалари”, Лаффасийнинг “Тазкираи шуаро” асарлари муҳим ўрин тутди.

Бироқ “Таржимон” газетасидаги Хива хонлигига оид ёритилган мақолалар, лавҳалар айнан юқоридаги асарларда йўқ маълумотлардан, шу пайтгача ҳаттоки тарихчилар ҳам билмайдиган ноёб воқелик, жараёнлардан

иборат. Шу боис ҳам “Таржимон” газетасининг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти каттадир.

Газетада чоп этилиб борган Хива хонлиги билан боғлиқ кўплаб мақола, хабар ва лавҳаларда Хоразм ва хоразмликларга оид кўплаб мавзулар ёритилган. Табиийки, Қримда яшаётган, аммо икки бора Туркистон ва Бухорода бўлган Гаспдали воҳадаги вазиятни Россиянинг турли ҳудудларида чоп этилган, шунингдек “Туркестанские ведомости”, “Туркистон вилоятининг газетаси” даги материаллар орқали кузатиб борган.

Вақт ўтиб эса бевосита Хоразмдан ҳам махсус “Таржимон” газетасига мақола, хабар ёзадиган мухбирлар етишиб чиқди. Шулардан бири Хоразмдаги жаид мактабда ўқитувчилик қилаётган Рамазон Сайдашев эди. Натижада “Таржимон” газетасида юқоридаги нашрлар ва Рамазон Сайдашевнинг мақола, хабарлари орқали Хоразмга боғлиқ кўплаб мақолалар ёритилди. Гаспдали баъзида Хоразмдаги жараёнларга оид ўзининг таҳлилий мақолаларини ҳам ёритиб борди.

Бу борада Гаспдали ва Хива хонлиги бош вазири, тараққийпарвар, ислохотчи Исомхўжа ўртасидаги хат орқали фикрлашувлар ҳам катта аҳамият касб этди. Шулардан келиб чиққан ҳолда “Таржимон” газетасида Хоразм билан боғлиқ ҳолда ёритилган мавзуларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Хива хони ва амалдорлари, валиаҳдининг Россия империясига сафари билан боғлиқ хабарлар;

2. Хон ва амалдорларининг Туркистон, хусусан Тошкентга ташрифига оид лавҳалар;

3. Хива хонлигидаги жаид мактаблари ҳолатига оид хабарлар.

4. Хоразмдаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий вазият тўғрисидаги мақола, хабарлар.

5. Жадиdчилик ҳаракати ва воҳада олиб борилган тараққийпарварларнинг ислохотларига оид мақолалар таҳлили.

Бироқ, 1883-1917 йилларга оид “Таржимон” газетасидаги 150 дан ортиқ мақолалар, хабарлар, лавҳаларда шу даврда кечган жараёнлар, воқеликлар ёритиб ўтилганки, бу тарихимизни ўрганишда катта аҳамиятга эга.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “Таржимон”даги мақолалар, хабарлар, лавҳалар фақатгина Хоразмда фаолият кўрсатган жадиd мактаби ўқитувчиси Рамазон Сайдашев ва бошқаларнинг маълумотларига асосланиб қолмасдан, Тошкент, Санкт Петербург, Оренбург, Қозондаги нашрлар асосида ҳам тайёрланган. Баъзида эса шу ва бошқа нашрлардаги мақолалар айнан кўчирилиб, баъзида эса “Таржимон” таҳририяти томонидан изоҳлар билан чоп этилган.:

“Туркистон вилоятининг газети”, “Туркестанские ведомости”, “Окраина”, “Санкт Петербургские ведомости” ва бошқа нашрлардаги Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига оид мақолалар бевосита “Таржимон”да чоп қилиниб турилган. Яъни, Гаспрали уларни чоп этиш орқали турк дунёсини ва Ўрта Осиёдаги жараёнлар билан таништириб турувчи воситачи вазифасини ҳам бажарган.

Шу боисдан ҳам “Таржимон” газетасида ёритилган мақолаларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти катта эканлигини инобатга олиб, мақолалар мавзуси, изоҳларини келтириб ўтсак.

“Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва Бухоро валиаҳди Абдулаҳад Россия императорига қимматбаҳо совғалар ҳадя қилгани ҳақида” (10.06.1883 йил), “Хива хони ва Бухоро валиаҳди Москвадан Петербургга кетган; кўрганларидан ибрат олишлари кераклиги ҳақида”(1.07.1883), “Хива хони Петербургда ҳар кун театр томошаларига боргани ҳақида” (

2.08.1883), “Хива хони ва Бухоро валиаҳди Россияда кўрганларидан жуда ажабланган; Хива хони дарё пароходчилиги очиш ниятида”(25.08.1883), “Хива 1873 йилги уруш натижасида тузилган шартномага кўра 1885 йил учун Россия хазинасига 150000 рубл пул тўлаши лозим “ (21.10.1884), “Хива почтаси хусусида”(27.10.1884), “Хива ва Россия тижорий алоқалари; Петро-Александровск билан Хива орасида телеграф ва почта алоқаси йўлга қўйилиши ҳақида”, “Амударё ва Афғонистон тарафларида бўлган Бухоро ерларини Россия олиб, эвазига Хива ерларини берар эмиш; Хива хони норози бўлиб саёҳатидан қолгани ҳақида”(15.08.1886), “ Хива хонининг укаси Ашхобод, Тифлис ва Истанбул орқали Маккага кетгани ҳақида”(9.06.1887);

“ Хивада хон тарафидан мактаб очилиб, унда болалар рус тили ўрганадилар; мактаб хон сармояси билан таъминланади; мактаб учун 34 хонали бино қурилган; 2 йил олдин Хива хони дунёвий илмлар ҳам ўқитиладиган янги мадраса очмоқчи эди, бу ишнинг боши бўлса керак” (15.08.1887);

“Темир йўл орқали юклар тез олиб борилишига қарамай Хивадан жўнатилаётган юклар эски усул, туялар билан жўнатишмоқда; бу усул темир йўлдан анча арзонлиги ҳақида”(6.09.1887),“Хива, Бухоро ва Туркистон далаларида бу йил пахта ҳосили жуда яхши бўлгани ҳақида” (6.09.1887), “Хива, Бухоро ва Туркистондан Макария бозорига борган тожирлар вилоят губернатори Барановга ўз миннатдорчиликлари битилган ёрлиқ топширгани ҳақида” (14.09.1887), “Бухоро ва Хива Россия божхонаси ҳудудига киритилиши муносабати билан бу мамлакатларда давлат банкининг шўъбалари очилади; рус тижорати учун жуда яхши; чет эл молларини сиқиб чиқаради; Бухоро амири жуда ақлли сиёсат олиб бораётгани ҳақида” (8.01.1888), “Хива хони 3 йилдан бери эълон қиладиган Европа саёҳати

бу йил ёз бошларида амалга ошиши ҳақида” (31.01.1888), “Кудрин ва ширкати Қўқон вилоятида пахта экишни яқунлаган ва биринчи ниҳоллар чиққан; Хива хонлигида ҳам пахта экинзорлари 2 барабар кенгайгани ҳақида” (8.05.1888), “Хиванинг Россия билан тижорати ривожига туфайли хон Хивага телеграф олиб келишга қарор бергани ҳақида” (27.07.1888);

Хива шаҳзодаси Иноқ Муҳаммадёр Хива бекларидан Иброҳим ва хўжаси Ҳаким оталиқ билан Тошкентга келиб кетган; Тошкентни сайр қилган, гимназияда бўлган, дарслар билан танишгани ҳақида” (23.08.1888);

“Кудрин Хивада пахта тозалаш заводи очган; хон бу ишдан жуда мамнунлиги ҳақида” (31.01.1889), “Ҳозирда мавжуд Тошкент, Бухоро, Чоржўй ва Керки телеграф йўлига Хива ҳам қўшилади; ёғоч камлигидан устунлар темирдан бўлиши ҳақида” (24.03.1889), “Кудрин ва ширкати хондан 12500 таноб ер ижарага олиб пахта эккан; Хивада пахта тозалаш заводи очилган ва уни газеталар Кудрин ва ширкати қурди деб ёзди; аслида завод хоннинг истаги билан қурилган; заводнинг қурилган ери номуносиб кўрилиб, Хива тожирларидан Яъқуббеков тасарруфига ўтказилган ва Урганчга кўчиришга қарор қилинган; пахта иши тараққий этиб аҳолининг ҳоли ҳам яхшиланмоқда; бу йил сув тошқини сабабли пахта ҳосили ўтган йилгидан кам бўлгани ҳақида” (28.09.1889), Туркистон генерал-губернатори барон Вревский пароход билан Петро-Александровск шаҳрига борган, Хива хони билан кўришган; музокара мавзулари: Амударёни эски ўзани бўйича Каспийга буриш; шаҳар яқинидаги Амударё қирғоқларини мустаҳкамламоқ, агар бу сув тошқинига фойда бермаса шаҳарни Хива тарафига кўчириш ҳақида” (23.11.1890), “Руслар Хива билан тижоратларини кенгайтириш мақсадида Петро-Александровск шаҳрида катта карвонсарой қуришлари ҳақида”, (27.01.1891), “Хива, Бухоро

ва Туркистон пахтасидан ҳар нарса ишлаш мумкин бўлганидан Россияга бу йил янада кўпроқ пахта олиб борилади ва чет элдан келтириладиган пахта камайиши ҳақида”(2.04.1891);

“Хива хони болаларга рус тили ўқитиш учун бир мактаб очган; Тошкент ўқитувчилар семинариясини тугатган Ҳусайн Иброҳимов мактабга муаллим етиб тайинлангани ҳақида” (30.08.1891);

“ Хива валиаҳди Тошкентга келиб губернатор билан учрашгани ҳақида” (19.09.1891), “Хива хони ва валиаҳди Россия ичкарасига саёҳат қилиши учун Петербургдан рухсат олган; Бухоро амири ҳам Россияга сафар қилади, улар биргаликда саёҳатга чиқиши ҳақида” (27.09.1891), “Хива валиаҳди Асфандиёр тўранинг Туркистон губернатори билан учрашуви ҳақида” (27.09.1891), “ Хива валиаҳди Тошкентнинг мусулмон қисмини зиёрат қилди, мадрасаларда бўлди, катта зиёфатда қатнашди” (18.10.1891), “Бухоро ва Хива халқи учун рус тили ўрганиш фойдали эканлигидан хонларнинг иродаси билан катта мадрасаларда махсус дарсхоналар очилиши ҳақида” (17.09.1892), “Бухоро амири ва Хива хонининг Россияга саёҳатлари сиёсий йўсинда эмас; Бухоро амирининг мақсади ўғлини ҳарбий мактабга жойлаш, Хива хони эса Европага саёҳат қилиши ҳақида” (25.10.1892);

“Бухоро ва Хивадаги руслар Россия консулига тобеъ, бирор даъво иши бўйича бу маъмурга мурожаат қилади; руслар кўпайиб ораларида ёмон иш қиладиганлари ҳам бор, уларни бадарға қилиш ҳуқуқи Туркистон генерал-губернаторига берилгани ҳақида” (25.03.1893), “Рязань-Урал темир йўли ширкати Уральск шаҳридан Амударёга қадар темир йўл қуришни ўйлаб бу йили муҳандисларни жой кўриш учун юбориши ҳақида” (18.04.1893), “3-октябрда Туркистон генерал-губернатори барон Вревский Петро-Александровск шаҳрига келиб Хива хони билан

учрашган; губернатор хон ва валиаҳд шарафига катта зиёфат бергани ҳақида” (29.10.1893), “Рязань-Урал темир йўл ширкати Уральск шаҳридан Хиванинг Қўнғирот шаҳрига қадар темир йўл қуриш ва Амударёда пароход юргизиш учун ҳукуматга мурожаат қилгани ҳақида” (7.11.1893);

“Хива хони Туркистон генерал-губернатори билан кўришганда Петербургга бориб императорга валиаҳдини кўрсатиш ниятида эканлигини айтгани ҳақида “ (19.11.1893), “ Хива хони 1894-йил ёзда Россияга сафар қилиши ҳақида” (26.11.1893), “ Хива хонлигидан Россия ҳудудига кумуш танга олиб киришга император рухсат бергани ҳақида” (10.12.1893), “Хивадан Бухорога анча озиқ юборилган; Хива пахтасининг нархи баландлиги ҳақида” (21.12.1893), “Ёз бошида Хива хони Россияга бориши ҳақида” (10.04.1894), “Хивага темир йўл қуриши ҳақида “ (23.08.1894), “Хива хонининг укаси Саййид Аҳмад Отажон тўра Тифлисида анча кун мусофир бўлгани ҳақида” (2.09.1894);

“Хивага бир форс тожири келиб, ҳамманинг ишончига кирган ва пул олиб ғойиб бўлган; хонга шикоят қилишган; форс тожирини олиб келган саррофни чақиртирган ва барча харажатларни тўлашни юклаган; сарроф ҳам қўлидаги омонат пуллар билан ғойиб бўлгани ҳақида” (30.11.1894);

“Рус муҳандисларидан Покарский Бухоронинг шарқида катта олтин конини аниқлаган; маҳаллий аҳоли олдиндан олтин олади, усул эски; у амирга мурожаат қилган, янги усул билан кўпроқ олтин олиш мумкин; император тахтга ўтирганлиги ҳақида Бухоро амирига шахсан ёзиб юборган, ташқи ишлар вазири Хива хонига ёзгани ҳақида” (11.02.1895);

“Тошкентга Исломхўжа бошчилигида Хива элчилари келиб кетгани ҳақида” (23.04.1895), “Хива хонининг Петро-

Александровскдаги муқим вакили Муҳаммадюсуф Ясовулбоши хоннинг бизнинг номимизга айтган сўзлари ва ҳадяларини юборган, хон газетамиздан жуда мамнун” (28.01.1896), “Хива хонининг амри билан одамларнинг рус тожирларидан сотиб олган молларидан закот олинадиган бўлди, русларга бу ёқмади; Амударё губернаторига арз қилдилар, Хива ҳукуматидан жавоб олинди; 1873-йилгача Россиядан мол олиб келган хиваликлар бож тўлаган, руслар келгандан кейин аҳдномага мувофиқ рус тожирлари бож тўламайди, хиваликлар энди руслардан бу ерда мол олганлари учун закот тўлайди, руслар бу жавобдан қониқмаган” (3.03.1896), “Бухоро амири ва Хива хони катта ўғиллари билан тож кийим маросимига Москвага бориши ҳақида” (10.03.1896), “Императорнинг тож кийим маросимида иштирок етиш учун мусулмонлардан 100 га яқин одам келган, улар орасида Бухоро амири ва Хива хони ўз валиаҳдлари билан бирга боргани ҳақида” (5.05.1896), “7-майда Бухоро амири император билан учрашган, валиаҳд ҳам бирга, саройга кетиш тафсилотлари; шу кун Хива хони Муҳаммад Раҳимхон ва валиаҳд ҳам император қабулида бўлган, Хива хонига генерал лейтенант унвони берилгани ҳақида” (26.05.1896);

“Тошкент, Хива ва Бухорода ийди қурбон 10-май жума куни бўлгани ҳақида” (26.06.1896), “Бухоро амири ва Хива хони Москвада бўлиб ўтган барча тадбирларга таклиф қилинган; амирга "Его величество", хонга "Его светлость" мартабалари ва яна Хива хонига Оренбург казак аскарлари генерал лейтенанти унвони берилгани ҳақида” (2.06.1896);

“Бухоро амири ва Хива хони Москвадан Нижний Новгород кўргазмасига кетгани ҳақида” (30.06.1896), “Хива хони Москвадан Нижний Новгородга борган ва Хивага қайтган. Хивада биринчи марта нишон таъсис этилган ва уларни тайёрлашга Москвада буюртма берилгани ҳақида”

(30.06.1896),“ Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Нижний Новгород кўргазмасидан босма машинасини барча ҳарфлари билан сотиб олган ва Хива мадрасаларидан бирига вақф қилиш ниятида эканлиги ҳақида” (7.07.1896);

“Хива хони Москвада бўлган вақтда Амударё эски ўзанига қайтаётганини билдирган; комиссия юборилган; дарё Каспийга қуйилса арзон сув йўли очилиши ҳақида” (27.10.1896), “Амударёни Каспийга буриш мумкин ёки мумкин эмаслигини аниқловчи комиссия Хивага кетгани ҳақида” (3.11.1896), “ Хивага борган комиссия Красноводскга йўл қурилиши кераклигини тақлиф қилгани ҳақида” (3.11.1896), “ Хивага темир йўл қурилиши учун махсус бир ширкат тузилгани ҳақида” (22.12.1896),“Хива экспедицияси феврал бошида Петербургга қайтади; унинг қарорига кўра, Амударёни Каспийга буриш мумкин, Оренбург-Тошкент темир йўлидан арзонроқ тушиши ҳақида” (14.01.1897), “ Хивадан савдо моллари карвон йўли билан тўғри Красноводскка олиб бориладиган бўлди, темир йўл маркази бу шаҳарга кўчирилгани ҳақида” (24.02.1897);

“Туркистон генерал-губернатори Бухоро амири ва Хива хони билан олиб борган сўзлашуви натижасида вабо тарқгани боис бу тарафлардан ҳажга боришга рухсат берилмагани ҳақида” (11.03.1897),“Хивадан карвон йўли билан Красноводск портига юк олиб борилиши, тижорат илгарилаши ҳақида”(8.04.1897), “Мудофаа вазирлиги полковник С.Д.Геснет орқали Хива хонига бир қанча қиммат ҳадялар юборгани ҳақида”(26.05.1897),“Хивага рус аскарлари кирганига 25 йил тўлди; император амрига биноан урушда қатнашган офицерлар тақдирланган; Туркистоннинг ҳамма ерларида байрам қилинган; "Таржимон": Хива истилоси катта воқеа; хонлик 4 тарафдан чўл билан ўралган, руслар ўтиб Хивага борди; маорифсиз, низомсиз ва силовсиз Хива русларга қарши кураша олмади,

руслар келгани аҳолига ҳам яхшилик олиб келди”(5.06.1898);

“Помирнинг Бухорога қарашли ерида инглиз сайёҳи қўлга олинган; Бухоро амири Андижон қўзғолонидан кейин қолган солдат етимларига 1000 рубл ва қатл қилинган темир йўл қоровули бевасига 600 рубл иона қилган; Хивадан Туркистон генерал-губернатори Духовскойни табриклаш учун Тошкентга элчи келган, бошлиқ валиаҳд Асфандиёр тўра, зиёфат берилгани ҳақида” (27.09.1898);

“Хива элчиларининг Тошкентга сафари тафсилотлари” (11.10.1898), “Муҳандис Кендл Хивадан Красноводскка темир йўл қуриш учун рухсат олиш мақсадида ҳукуматга мурожаат қилгани ҳақида” (11.10.1898), “Саратов шахридан Хиванинг Қўнғиротига ва ундан Чоржўйга қадар темир йўл қурилади; Андижон уездида қўзғолон кўтарган Минг тепа, Тожик ва Қошғар қишлоқлари бузилиши бошланди, аҳоли кўчирилган; 200 рус оиласи келтирилади, ерлар рус муҳожирларига бўлиб берилади; Тошкентдан Чимкентгача темир йўл қурилади”(6.04.1899),” Хонликда ўғрилиқ ва йўлтўсарлик кўпайган, воқеалардан баъзилар келтирилган” (16.05.1899), “Хивадан Каспий бўйигача қуриладиган йўл режаси Йўллар вазирлигига тақдим қилинган. Бир америкалик муҳандис Мирзачўлга Сирдарёдан сув олиб бориш режаси билан келган, сарфи 150 млн рубл” (22.08.1899), “Бухоро ва Хива пахталари ҳосили жуда кўп, экинзорлар 30% кўпайгани ҳақида” (22.08.1899),”Хива хони Россияга йиллик контрибуция тўлайди, бу йил 1480113 рубл топширилгани ҳақида”, (3.12.1899), “1900-йилдан эътиборан Хива Россияга контрибуция тўламайди, бу пуллар Хива тараққиёти учун ишлатилишини умид қиламиз” (20.12.1899) “;

Хива валиаҳди Асфандиёр тўра Петербургга саёҳат қилиши ҳақида” (12.06.1900),”18-июнда Хива валиаҳди Петербургга келди, кутиб олингани ҳақида”(28.06.1900),

“Хива валиаҳдининг Петербургдаги ташрифлари ва учрашувлари тафсилоти” (7.07.1900),” Валиаҳдининг Петербургдаги учрашувлари ҳақида” (14.07.1900)”;

“Туркистон янги генерал губернаторини табриклаш учун Хива валиаҳди бошчилигида элчилик Тошкентга келган” (31.03.1901);” Хива валиаҳди Тошкентда турли мактабларни, музей ва фабрикани зиёрат қилган, унга Ўқитувчилар семинариясида туркий тилга таржима қилинган китоблар совға қилинган” (8.04.1901);”Ўтган йил Хива валиаҳди Асфандиёр тўраининг Петербургга саёҳати тафсилотлари” (29.04.1901);

“Мудофаа вазири Куропаткин Туркистон вилояти идораларини тафтиш қилмоқда, Чоржўйда Бухоро ва Хива маъмурлари тарафидан кутиб олингани ҳақида” (7.10.1901), “ Хива валиаҳди хазинадан 40 минг рубл ажратиб Урганч ва Хивада почта ва телеграф ташкил этишга қарор бергани ҳақида” (25.01.1902), “Хивадан Тошкентга келаётган Туркистон генерал-губернатори Янги Бухорога келди, рус аҳолиси қаршилади, амир билан учрашиш учун Карманага кетгани ҳақида” (10.08.1902), “Туркистон буюк волийсининг Хива тарафига саёҳати” (10.08.1902), “Туркистон генерал-губернатори Ивановнинг Хива тарафларига саёҳати тафсилотлари, қайтишда Бухоро амири билан кўришуви ҳақида” (15.09.1902),” Императорнинг Хива хонига йўллаган мактуби, хонга "светлость" валиаҳдга "святелство" мартабалари берилган, хоннинг касаллиги туфайли тез соғайиши тилаги ҳақида” (7.01.1893);

“15-январда Янги Урганчда почта ва телеграф очилди; карвонсаройларнинг тор ва қоронғу дўконларидан чиқиб, Москва дўконлари кабилар қурила бошлади, машина ва янги ускуналар олиб келина бошланди, тараққиёт бошланди, валиаҳд бу ишларни ўз ҳимоясига олгани ҳақида”(24.01.1903);

“Муҳаммад Раҳимхон тахтга ўтирганига 40 йил бўлди, адолатли, улмоларни ҳимоя қилиб келди, араб ва форс тилларидан кўп китобларни туркийга таржима қилдирди, хаттотлик тараққий қилди, уламодан домулла Салим Охун ва қози калон машҳур, мадрасаларда атрофдан келган талаба кўплиги ҳақида” (21.03.1903);

“14-март куни Хива элчилари Тошкентга келган, баъзи маъмурлар қабулида, губернатор ҳузурида зиёфат, 17-март куни Хивага қайтгани ҳақида”(4.04.1903),“Хиванинг олинганига 30 йил тўлган, мамлакат ҳақида маълумот” (7.07.1903), “Хива ва бошқа ерларда бу йил пахта ҳосили яхши бўлади”(28.07.1903), “1.Хива хонлигида ерли танга ўрнига 20 копейклик рус кумуш тангаси муомалага киритилган, тез тарқалди. 2) Шоҳобод атрофида чигиртка тарқаган, кўп экинларни еб битирган” (22.09.1903),“ Бу йил пахта ҳосили яхши, вабодан 8 мингга яқин одам ўлди, валиаҳд январда Петербургга боради, совғалар тайёрланмоқда; "Таржимон":вабодан емлаш мумкин, Хивада маълум эмасми?” (24.11.1903);

“Хива хони тарафидан валиаҳд бошчилигида Петербургга элчилик юборилгани ҳақида” (27.01.1904), “Хива валиаҳди Петербургга яхши бориб келганларига ташаккур билдириб Туркистон генерал губернаторига телеграмма юборгани ҳақида”(19.03.1904), “Хива хони уруш мажруҳларига 3000 рубл иона етгани ҳақида” (16.07.1904), “ Император валиаҳди туғилган куни муносабати билан Бухоро амири 100 минг рубль иона қилган эди, Хива хони рус аскарига 2000 тўн ҳадя қилгани ҳақида” (31.08.1904), “ Хивада тараққиёт унсурлари, завод, фабрикалар янги усул машиналари билан жиҳозланган, европача бинолар, кўчаларда фойтунлар, бу йил ҳаво жуда яхши, ҳосил ҳам яхши эканлиги ҳақида” (12.10.1904),“ Туркистон генерал-губернатори Хива элчиларини қабул қилган, хон "Қизил хоч" жамиятига анча маблағ иона қилган, Хива

савдогарлари 300 тўн бергани ҳақида” (12.10.1904), “Урушда ҳалок бўлган аскар оилаларига Хива хони 5 минг рубл иона қилган” (5.04.1905);

“Туркистон генерал губернатори Амударё вилоятига борганда Хива хони валиаҳд билан бирга келиб учрашган, зиёфатлар берилгани ҳақида”(5.08.1905), “ Император Хива хонига кўкракка тақиладиган олмосли портретини бергани ҳақида” (27.09.1905), “Хива валиаҳди бошчилигида элчилик Тошкентга келгани ҳақида” (24.03.1906),“Хива хони хайр ишларга ишлатиш учун Туркистон генерал губернатори хотинига 1000 рубль юборган” (31.07.1906);

“Хива хони 63 ёшга тўлади, катта зиёфат ва тўйлар бўлади, валиаҳд ва вазирлардан Исломхўжа тайёргарликка бош бўлмоқда, ҳар хил томошалар ҳам бўлади; "Таржимон":хонни ва Хива халқини табриклайди, Хива қадимдан илм маркази, бу замонда "Мадрасаи диния ва ҳунария" бўлса барча бундан ҳам хурсанд бўларди, биз ёрдам беришга тайёرمىз” (12.01.1907),” Хива валиаҳди усули савтия мактаби очдириш учун Барудий мадрасасини тамомлаган икки муаллимни чақиртирди, 25-февралда келдилар, келишлари билан мактабда дарс бошлаганлари ҳақида” (30.03.1907), “ Хива валиаҳди янги губернаторни табриклаш учун Тошкентга келиб кетгани ҳақида” (13.04.1907)”;

“Машхур Хива шоири Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийёз ўғлининг шеър ва ғазаллари тўпланиб "Таъвизул-ошиқийн" номида девон чоп етилди, Хива хонига тақдим қилинди, хон ҳадялар берган, ушбу китобни 1000 нусхада чоп қилиб тарқатилса яхши бўлар эди, бир парча шеър келтирилган” (27.09.1907),“Хивалик шоир Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийёз ўғлининг "Таъвизул-ошиқийн" девони Хива хони ёрдамида босмахонада чоп етилди, Хивада усули жади́д мактаби, босмахона очилиши буюк тараққийдан далолат эканлиги ҳақида” (21.12.1907)”;

“Хивада усули жадида мактаблари”. 1898-йил декабрда Оренбургдан Муҳаммад Рифо Карвонбоши билан муаллим Абдурахмон афанди Хивага келди ва бир ой турди, таассуб кучлилигидан Урганчга кетди ва усули савтия мактаби очиб, 1 йил бола ўқитди, вафот етди, кейинроқ Муҳаммад Маҳрам очган мактаб халқ тарафидан яхши қабул қилинди ва халқ 1907-йили валиаҳдга мурожаат қилди, яна Муҳаммад Рифо Карвонбоши воситасида Қозондан икки муаллим келтирди, мактаби маҳрабий ва мактаби жадидага муаллим қилиб тайинланди, бу мактабларга нозир тайинланди, май ойида имтиҳонлар бўлди, валиаҳд буларни кўриб Қозондан бир муаллим чақириб яна битта мактаб очди, келаётган май ойида рушдия мактаби очилади, унинг соҳиби вазирлардан Исломхўжа, муаллими Аҳмад Нуриддин; “Таржимон”: валиаҳднинг маорифпарварлиги тарихга битилади” (18.01.1908),” Ўтган йил Хива хони Қозондан икки муаллим чақириб 2 усули жадин мактаблари очган, муаллимлар Юсуф ва Ҳусайн афанди, 4-5 ой ўтгач имтиҳонлар бўлди, Ҳусайн афандининг мактаби яхши натижалар кўрсата олмади, уни ишдан бўшатди, янгидан Қозондан 3 муаллим чақирилди, улар ишга жиддий киришдилар” (4.04.1908);

“Бухоро, Хива ва туркман вилояти ҳақида маълумот йиғиш учун Петербург олимларидан Самойлович Тошкентга келгани ҳақида” (1.07.1908) ,” Россия билан инглизлар орасидаги битилган музокаралар натижасида Бухоро ва Хива хонликлари Россиянинг сиёсати остида бўлишига келишилган, кейин рус божхоналарининг афғон чегараларига олиб келиниши натижасида иқтисодий мустақиллигини ҳам йўқотди, Бухоро рус консулининг рухсатисиз сиёсий, иқтисодий ва адлий ишларни амалга оширолмайди, буни бориб кўрган одам дарҳол сезади, Бухоронинг келажаги ҳақида фикрлар” (30.06.1909), “ Хива хони қаттиқ касаллиги ҳақида” (11.06.1910),” Бухоро ва

Хива ҳукмдорларидан нишон ва ҳадя олиш рус маъмурларига император тарафидан таъқиқланди, ҳукмдорлар хизматидан бўлганларгина олиши мумкинлиги ҳақида” (16.07.1910), “ Хива валиаҳди Саййид Асфандиёр тўрага император тарафидан генерал майор унвони берилгани ҳақида” (6.08.1910), “Нижний Новгород ярмаркасида Бухоро ва Хивадан келтирилаётган қорақўл териси тижорати ҳақида” (13.08.1910), “ Ўтган ҳафта Хива хони вафот этган, тахтда бўлган вақтининг қисқа тарихи, Асфандиёрнинг хон тахтига ўтириши ҳақида” (3.09.1910);

“Тошкентда чиқадиган "Ташкентский Курьер" газетасидаги Бухоро ва Хива хонликлари тугатиб губернаторлик ёки вилоятга айлантириш вақти келган мазмунидаги мақолага эътироз” (3.09.1910), “ Хиванинг янги ҳукмдори номаи олия эълон қилган ва давлатда ислохотлар амалга оширилиши айтилгани ҳақида” (29.10.1910), “Самарқанд губернатори Хивага борган ва хонга император тарафидан "светлость" лақаби берилганини билдиргани ҳақида” (28.01.1911), “ Хива хони ва савдогарлари Еттисув вилоятида зилзиладан зарар кўрганларга 6 минг рубль иона қилган; Хиванинг янги хони мамлакатнинг ҳар тарафига телеграф симлари тортишга қарор қилгани ҳақида” (11.03.1911), “1) Хиванинг янги хонини табриклаш учун Самарқанд губернатори Галкин бошчилигида бир ҳайъат Хивага борган, императорнинг хонга "светлость" мартабасини бергани билдирилган, зиёфат берилган, хон император номига Галкинга ташаккурнома хати берган; 2) Хива янги хони май ойида Петербургга, император ҳузурига боради, вазир Исломхўжа бирга боради; 3) Хиванинг янги хони ислохотларни молия ишларидан бошлаган, патент солиғи икки баравар ошган, ердан олинадиган солиқ ер майдони ва ҳосилига қараб олинадиган бўлди, кузда барча экин майдонлари ўлчаниб, танобига янги солиқ белгиланади, туркманлар бунга

қарши, рус аскарлари хонга ёрдамчи бўлади; 4) Молия ислоҳоти амалга ошгач Хива хазинасига 2 млн рубл ортиқча тушади, 1 млн рубли маориф ва тадрис ишларига сарф етилади, ҳозирда 200 минг рубл(11.03.1911)”;

“Хива хонининг амри билан мамлакатда телефон тармоғи қурилиши бошланган” (11.03.1911),” Хива хони май ойида Петербургга сафар қилади, қайтишда Қрим ва Кавказга келиши ҳақида” (29.04.1911),” 6-майда Хива хони Петербургга келган, катта давлат маъмурлари билан учрашган, император қабулида бўлган, генерал-майор даражаси ва "баёз қартол" нишони берилгани ҳақида” (3.06.1911), “1. Бухоро ва Хиванинг янги хонлари Петербургга келиб император қабулида бўлди, берилган зиёфатлар оталарига берилганидан кам эмас эди, икки хон тахтга ўтиргандан бери мамлакатларида ислоҳотларни амалга оширмоқда, Бухоро ва Хиванинг ислоҳи ва тараққийси учун икки муҳим шарт бор: русга қарши бўлмаслик, аҳолига маъқул бўлиш, қилинадиган ишлар саналади” (24.06.1911);

“Хива хони Хивада 150 кишилиқ касалхона қуришга қарор берган, Москва касалхоналари тузилмасини кўриш учун шаҳар бошлиғига мурожаат қилган, вазир билан кезган, қуриладиган касалхонага 100 минг рубл кетиши ўрганилгани ҳақида” (24.06.1911);

“Бухоро амирининг ўғли Қозон аскарий армиясига ва Хива хонининг ўғли Оренбург казак аскарий армиясига қайд қилингани ҳақида” (21.10.1911), “ Хива хони молиявий ислоҳот ўтказишга фармон берган эди, мулк ва бойлик нисбатига қараб солиқ олиш, хон сафардалигида 7 бой маъмурлар хоннинг бу фармони шариатга хилоф, деб фитна чиқаришган, туркманларни ҳам солиқ тўламасликка тарғиб қилишган, хон қайтгандан кейин ҳамма нарсани аниқлаб, фитначиларга тегишли жазоларини бергани ҳақида” (1.01.1912);

“Хива вазирларидан Саййид Исломхўжага ҳукуматга садоқат хизмати учун хон тарафидан "Вазири акбар" даражаси берилган, Исломхўжа Хивада таъсисоти хайрия вужудга келтириш учун ўзидан 100 минг рубл иона етгани ҳақида” (24.02.1912);

“Хива хонининг даъвати билан Хивада янги усулли катта хастахона ва бир неча кўприк ва бошқа шу кабилар қурилиши учун Москвадан архитектор Роп келган, қилинадиган ишлар учун 1 млн рубл ажратилган” (2.03.1912),” Бухоро ва Хива хонликларининг Россия истилосидан бери бўлган тарихларига бир назар” (29.06.1912), “ Хивада Янги Урганчдаги мадраса қошида русча ўқитмоқ учун шаҳодатномали бир мусулмон муаллим керак, уйланмаган бўлиши керак, ойлик 50 рубл, ётиш жойи тайин, йўл пули берилади, Салимжоновга Баққолов номига телеграмма бериш керак” (13.10.1912), “Хива шаҳрида почта ва телеграф очилган, олдин Янги Урганчга, 60 верст масофага борилар эди” (21.11.1912);

” Бухоро ва Хива хонликларига нисбатан Россиянинг сиёсати таҳлили” (22.12.1912), “ Хива хонига император фармони билан "Олият" унвони берилгани ҳақида” (23.02.1913), “Бухоро амири ва Хива хони Романовлар сулоласига 300 йил тадбирларида иштирок етиш учун пойтахтга келгани ҳақида” (26.02.1913), “ Хива хони мамлакатада ер ва солиқ тизимини бир низомга келтирмоқчи, ердан олинадиган солиқ ер миқдори ва сифатига қараб белгиланади, хон бир муддат олдин руслардан бу борада маслаҳат ва ёрдам сўраб мурожаат қилган, руслар таклифни қабул қилиб керакли мутахассисларни юборгани ҳақида” (28.02.1913), “ Рус бойларидан бир нечаси Хивага ва ундан Бухорога қадар темир йўл қурдириши ҳақида” (30.04.1913), “Хива шаҳрида мусулмон қироатхонаси ва почтахона очилгани ҳақида” (15.06.1913);

“Бухоро ва Хива аҳолисининг тараққийси учун лозим бўлган нарсалар ва тавсиялар” (29.06.1913), “Хива хони русча мактаб биноси учун 3 минг рубл хайр қилгани ҳақида” (19.07.1913), “Хива ва Бухоро хонликларида ислохотларни амалга ошириш кераклиги ва айрим насихатлар” (17.08.1913);

“Хива бош вазири Исломхўжа қатл қилинган, унинг қилган ишлари, ҳаёти” (25.08.1913), “Хивада қурилган касалхонага Саратовдан доктор чақирилган, йилига 9000 рубл маош, Тошкентдан сарой ва хастахонада табиблик қилиш учун мусулмон тўралардан Жаъфар Исфандиёровнинг қизи Марям хоним таклиф қилинган, бу қиз Петербургда табибликни битирган “ (21.09.1913);

“9-августда ваҳшиёна ўлдирилган Хива бош вазирининг расмини берган, қотиллари аниқланмагани ҳақида” (26.09.1913), “ Мархум Исломхўжа ўрнига тайинланган ўғли янги усул мактабларни ёптиргани ҳақида” (28.11.1913).” Саййид Исломхўжанинг расми, қилган ишлари тафсилоти” (18.12.1913) “;

“Рус фабрикалари пахтага муҳтож, ҳукумат Туркистондаги барча бўш ерларга пахта экиш тарафдори, ариқлар орқали сув олиб бориш, бу Бухоро ва Хивага ҳам таъсир етмоқда, булар ҳам чўлларга сув олиб бориш тарафдори, бу масалада Туркистон генерал губернатори билан ҳарбия вазири орасида ихтилоф чиққан, вазир Россиядан рухсат олинмагунча губернатор янги ариқлар қазишга рухсат бермаслиги кераклиги ҳақида” (15.01.1914), “ Хива хонининг расми Самойловичга тақдим қилинган асл нусхадан босилган, маорифпарварлиги, ислохоткорлиги ҳақида” (8.02.1914), “Хива хони тарафидан амалга оширилган ишлар, Россиядан бугдой келтириб тарқатган, янги усул мактаблари очган, европача усулда хастахона қурдирган, почтахоналар, яқинда катта мадраса қуришга киришган, кутубхона ва қироатхонаси бўлади, зироат

соҳасида, ариқлар тозаланди, сув етарли” (3.04.1914), “Хива мусулмонлари уруш мажруҳларига 500 рубл йиғиб юборгани ҳақида” (2.05.1914);

” Комил Мутиъий 17-апрелда Янги Урганчда концерт берган, халқ жуда кўп эди, эртасига нўғойлар масжидида имомлик қилиб жуда гўзал ваъз этгани ҳақида” (6.05.1914);

”Ўтган йил исён қилган Ёмут туркманларига қарши жангда ўзини кўрсатган Шайхназар “Ясовулбоши” этиб тайинлангани ҳақида” (25.05.1914), “Туркманларнинг ёвмуд қабиласи исён кўтарган эди, тинчитилди, қочиб келган аҳоли жойларига қайтарилди” (19.06.1915);

“Хивада таълим, мактаб, мадраса ҳаётлари, вақфлари ҳақида” (15.08.1914);

”Хива хонлигида илк черков Янги Урганчда бу кунларда очилди ва ишлай бошлагани ҳақида” (12.11.1915);

” Хива валиаҳди Саййид Темурғози тўражон 18-январда 13 ёшида вафот этган, кейинги валиаҳд Саййид Бобожон тўра 3 ёшда” (29.01.1916);

“ Сенат тарафидан фармон чиқарилиб, император тасдиқлаган, Хивада тартибни муҳофаза қилиш ва Амударё бўйида тинчликни таъминлаш учун мазкур ерларда идораиъ урфия (ҳарбий ҳолат) эълон этилади, сенат бу хусусда лозим тадбирларни кўриб чиқиши керак” (12.03.1916), “ Хива хони ер ва солиқ тизимида ислохот ўтказиб бир низомга келтириш ишларини бошлаган, бунинг натижасида туркманлар солиқ тўламаслик учун исён кўтарган, рус аскарлари киритилгани ҳақида” (24.03.1916), “Туркистон генерал губернатори Куропаткин Хива ва Бухородаги русларнинг аскарликка олиниши ҳақида буйруқ бергани ҳақида” (3.09.1916).

Ана шу мақолалар мавзуси ва изоҳидан кўриниб турибдики, Исмоил Гаспрати туркий мусулмон халқлари, шу жумладан Туркистон ўлкаси, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги жараёнларни кузатиб турган ва Россия

империясидаги қайсики нашрда бу ҳудудларга доир мақола чоп этилган бўлса, уларни “Таржимон”да кўчириб босган. Баъзида эса изоҳ бериб, ўз фикр мулоҳазаларини ҳам билдириб турган.

Мақолалар сарлавҳаси ва мавзусидан ҳам кўриниб турибдики, уларнинг Хоразм тарихини ўрганишда аҳамияти беқиёс. Бу маълумотларни Баёний, Бобожон Тарроҳ, Лаффасий, Полвонниёзхожи Юсуповнинг асарларидан ҳам топиб бўлмайди . Шу боис ушбу мақолаларни “Таржимон” газетасида Хоразмга оид мақола ва лавҳалар” номи билан китоб ҳолида чоп этиш, шу билан бирга “Исмоил Гаспралининг “Таржимон” газетасидаги мақолалар ва уларнинг Хоразм тарихини ўрганишдаги аҳамияти” мавзусида илмий тадқиқот қилиш зарурати бор.

II БОБ. XIX АСР ОХИРИ ВА XX АСР БОШЛАРИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДА ТУТГАН ЎРНИ

2.1. Хонлик ва республика даврида ўтказилган ислоҳотлар

Жаҳон тарихидаги ҳар бир давлат, жамият тараққиётида ислоҳотлар давр зарурати сифатида юзага келган. Бироқ ислоҳотларни тўлақонли амалга ошириш ҳамиша тўсиқлар ва қаршиликларга учраган. Бу борада ислоҳотчи ва унинг тарафдорларида сиёсий ирода, қатъийлик бўлсагина назариядаги ислоҳот дастурлари амалиётга жорий қилинган, консерватив кучлар қаршилиги енгиб ўтилган. Афсуски тарихдаги ҳамма ислоҳотчилар ҳам ўз орзу мақсадларига эришиб жамиятнинг ривожланиши, давлатнинг тараққиётига асос ярата олишмаган.

Хива хонлиги тарихида ўтказилган ислоҳотлар, хусусан 20 аср бошларидаги жараён тўғрисидаги тадқиқотларда асосан бош вазир Исломхўжа томонидан жамиятда амалга оширилган ўзгаришларга алоҳида уруғ берилади. Бу тўғри бўлиб, Хоразм тараққийпарварлари лидери бўлган Исломхўжанинг ислоҳотлари жамиятда кескин ўзгариш, бурилиш даври бўлди. Гарчи ушбу ислоҳотлар 1913 йил августидаги унинг вафотидан сўнг тўхтаб қолган бўлсада, тарихнинг ёрқин саҳифаси бўлиб қолди. Айни пайтда жамиятни ўзгартириш мумкинлигини кенг оммага исботлаб берган, кейинги давр ислоҳотчилари учун ҳаракат майдони бўлиб хизмат қилди.

Шу ўринда Исломхўжадан олдин ҳам, хусусан Ферузхон ва Асфандиёрлар ҳам ислоҳотлар ўтказишга урингани, бу жараён ҳатто Қримлик Исмоил Гаспринский эътиборини

тортиб, “Таржимон” газетасида бу ўзгаришларни ёритиб борганини мамнуният билан қайд этиш жоиз.

Асли исми Бобожон тўра бўлган, адабиётда эса Феруз, Комрон тахаллуслари билан ижод қилган шоир ва бастакор, Муҳаммад Раҳимхон 2 номи билан давлатни бошқарган эди. Халқ ўртасида Хоразмча талаффуз билан Мадримхон ва Ферузхон номлари билан аталган.

У Исмоил Гаспиралининг фаолиятидан тўла хабардор ва бу ҳақда “Таржимон” газетаси орқали таниш эди. Шу боисдан ҳам у Хоразмдаги жадин мактаблари очилишига ҳайрихоҳлик қилган ва уларни қўллаб қувватлаганди.

Бобожон тўра, Хива шаҳридаги Араб Муҳаммадхон мадрасасида таҳсил кўрган, давлат, ҳуқуқ илмини замонасининг машҳур мударриси, шоир ва олим Доий, Юсуфхўжа охун ва бошқалардан ўрганган эди. Айни пайтда шоир, таржимон Огаҳий унга устозлик қилган ва шеърят сирларини ўргатган, тарих, таржима илмидан ҳам сабоқ берган.

Бобожон тўра, отаси Сайид Муҳаммадхон вафотидан сўнг (1864 йилнинг 22 сентябрида) Хива тахтига ўтирган ва шу санадан 47 йиллик ҳукмдорлик даври бошланганди. Ушбу воқеа муносабати билан Огаҳий Ферузга бағишлаб қасидалар битган ва “огоҳсен шоҳ сен, шоҳ сен, огоҳ сен” деган мазмундаги ғояни даврнинг қўнғироғи сифатида англатишга уринганди.

Афсуски, хонликлар орасидаги низолар, дунё тараққиётидан орқада қолиш, фан ва техниканинг ривожланмаганлиги, ҳарбий салоҳиятнинг пастлиги боис мағлублик аламини чекди.

Яъни, 1873 йил Хива хонлигига Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман бошчилигидаги Россия армияси ҳужум қилиб, хонликнинг асосий шаҳарлари ва пойтахтни босиб олишга эришди. Натижада. Гандимиён

шартномаси (1873 йил 12 август)га кўра, Хива хонлиги подшо Россиясига қарам бўлиб қолган.

Табиийки мустамлакачилик чекига тушгани ва бундан кўнгли маҳзун бўлиб, Ватан ва элу юрт, тарих ва келажак олдидаги жавобгарлик ҳиссини англаган Ферузхон дунёдаги жараёнлардан хулоса чиқаришга интилди.

Натижада хонликни тараққий қилдириш учун хорижий давлатлар тажрибасини ўрганиш мақсадида, 1885 йилдаёқ Россия орқали Европага саёҳат қилишни режалаштирган эди. Шунингдек давр зарурати боис, қолаверса мустамлакачилар таъсири сабаб, 1891 йил августида Хивада рус-тузем мактаби ҳам айнан Ферузхон ташаббуси билан ташкил этилади ва унга Тошкент ўқитувчилар семинариясини тугатган Ҳусайин Иброҳимов таклиф этилади.

Шунингдек аграр соҳага асосланиб қолган хонликни тараққий қилдириш, саноатни олиб келиш учун темир йўл кераклигини ҳам англаб етди. Ана шу сабаб, 1893 йил баҳорида Рязань-Урал темир йўли ширкати Уральск шаҳридан Амударёга қадар темир йўл қуришни лойиҳалаштириш режасини Ферузхон билан муҳокама қилганди.

Табиийки, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг назорати тўла Туркистон генерал-губернатори, уларнинг амалдорлари, гарнизони остида эди. Шу боисдан ҳам Ферузхон улар билан муроса қилишга мажбур эди.

“Таржимон” газетасидаги маълумотга кўра, 1893 йил 3 октябрда Туркистон генерал-губернатори барон Вревский Петро-Александровск (ҳозирги Тўрткўл) шаҳрига келиб Ферузхон ва валиаҳд Асфандиёр билан учрашади ва улар шарафига зиёфат беради. Ушбу тадбирда Россия ва Хива хонлиги ўртасидаги иқтисодий алоқалар тўғрисида ҳам келишиб олинганди.

Ферузхон шу билан бирга шоир, миллий руҳдаги ҳукмдор сифатида бу даврда туркий халқлар лидери даражасидаги Исмоил Гаспралининг фаолиятини кузатган ҳолда, унга маслакдошлик ҳисси билан қарарди. Ана шу ҳиссиёт туфайли 1896 йили Петро Александровскдаги вакили Муҳаммадюсуф ясовулбоши орқали Қримдаги Исмоил Гаспралига ўзининг ҳадяларини юборади ва “Таржимон” газетасини ўқиб боришини айтганди.

Гарчи Россиянинг мустамлакаси бўлсада, вазият тақозоси боис улар билан муроса қилган ҳолда, давр талаби асосида Россия иқтисодиётидан ўрнатилишга, у ердаги янгиликларни воҳага тадбиқ этишга ҳам интилди.

Бу борада, 1896 йилнинг 26 май куни Ферузхон ва валиаҳд Асфандиёрлар Санкт-Петербургда, император қабулида бўлиб дўстона ҳамкорлик ва иқтисодий алоқалар бўйича суҳбат қуришади. Шунингдек, июнь ойида Феруз ва Асфандиёрлар Москва шаҳрида бўлиб ўтган давлатлараро тадбирда иштирок этишади. Эътиборлиси, Москвадаги тадбирларда Ферузхон ва Россиялик ҳукумат амалдорлари, ирригаторлари билан Амударё сувларини эски ўзандан Каспийга қуйиш масаласи ҳам муҳокама қилинган эди.

Ўша йилнинг 30 июнида эса Феруз Асфандиёр билан Нижний Новгород шаҳридаги иқтисодий кўргазмада ҳам қатнашишган ва ушбу шаҳардан матбаахона ускуналарини сотиб олган ва Хивадаги мадраса вақфига топширганди.

Бундан ташқари, Феруз ҳукмдорлиги даврида китобат ишларига катта аҳамият берилган: девон тузиш, тарих ёзиш, таржима ишларини ривожлантирганди. Энг асосийси Хоразмда таржима мактаби яратилган бўлиб, форс ва араб адабиётининг энг нодир тарихий, адабий, илмий асарларини ўзбек тилига таржима қилдирган эди. Унинг ҳукмронлиги даврида Огаҳий ва Баёнийлар томонидан Хоразм тарихига оид асарлар ёзилган, Комил Хоразмий эса мумтоз мақомлар учун нота ёзувини ихтиро қилганди.

Шунингдек, Хивада босмахона (тошбосма) ташкил эттирган бўлиб, бу ўз даври учун тараққийпарварлик намунаси эди. Матбаахонада Хоразм шоирлари ҳақидаги “Мажмуат уш-шуаро” тазкираси, Алишер Навоий асарлари, Хоразм шоирларининг кўплаб девонлари нашр қилинган эди.

Феруз Ҳиндистон, Арабистон, Эрон, Усмонли империяси савдогарлари орқали Хоразмга хориждан ноёб китоблар келтирттирган ва уларни кўп нусхаларда кўчиртирган, тарих ва адабиётга оид китоблардан иборат бой кутубхона яратган эди. Феруз меъморлик, наққошлик, хаттотлик каби санъат турларини ҳам ривожлантирган. Бу даврда Вильгелм Пеннер, Худойберган Девоновларнинг фотография ва кино санъати вужудга келган ва уларни ҳам қўллаб қувватлаган айнан Ферузхон бўлганди.

Маълумки, Ферузхон 1871 йил Кўҳна Арк каршисида ўз номи билан аталувчи 2 қаватли мадраса қурдирганди. Муҳаммад Раҳимхон II даврида яна унга ҳавас билан Матнийез девонбеги, Матмурод девонбеги, Иброҳимхўжа, Юсуп ясовулбоши, Ҳусайин Муҳаммадбой, Дўст Алъам, қозикалон Салим охун, Ислом хўжа, Муҳаммадпанобой, Матрасул мирзабоши ва бир қанча амалдорлар хондан ўртак олиб кўплаб мадрасаларни барпо этишди. Шунингдек, Хивадаги саройлар ва қасрлар орасида энг машҳурларидан бири Муҳаммад Раҳимхон II томонидан 1897-1910 йиллари қурилган Қибла Тоза боғ қасри эдики, муҳташам обида кенглиги, меъморий услуби, Хива айвонларининг турли-туманлиги, техникасининг бетакрорлиги билан ажралиб туради. Сарой учта катта мажмуадан иборат:-биринчи ҳовли хон ва сарой аҳли, хизматкорлари учун. Иккинчи ҳовли- хон ва унинг оила аъзолари учун бир неча айвон, учинчи ҳовли -Европа услубида қурилган айвон ва катта хоналардан иборат, ўртасида катта ҳовуз ва гулзорлар бор. Қасрнинг гир атрофи боғ билан ўраб олинган. Хон бундан ташқари, ўша

давр анъанасига кўра, Кўҳна Аркда жойлашган ҳарам ҳовлисини ҳам қайта қурдирганди.

Яъни, унинг бевосита раҳбарлиги ва ташаббуси билан 30 дан ортиқ мадраса, масжид, минора, хонақолар қад ростлаган бўлиб, Феруз давлат мироби Огаҳий ташаббуси билан ерларни сув билан таъминлаш, боғ-роғлар барпо этиш ишига ҳам алоҳида аҳамият берганди. Унинг фармониға мувофиқ, Қўнғирот беклиги сарҳадида катта ариқ бунёд этилган ва ҳозирда ҳам ушбу ариқ “Хон ариғи” деб аталади.

Феруз мумтоз шеърининг анъанавий жанрларида лирик шеърлар яратган бўлиб, шеърлари, асосан, ўша давр таомилиға кўра ишқ-муҳаббат мавзуида. Бироқ улар оҳангдорлиги, тасвирий-ифодавий бўёқларға бойлиги ва шаклан ранг-баранглиги билан ажралиб турадики, шу боисдан. унинг кўпчилик ғазаллари ўз замонасида ва ҳозирда ҳам созандалар ва гўяндалар томонидан куйға солиб куйланиб келинган, келинмоқда.

Муҳаммад Раҳимхоннинг 1898 йил 12 апрелдаги фармони билан хонлик ҳудудларида қадимдан қолган музейбоп буюмлар тўпланила бошланганди. Ҳукмдорнинг ҳокимликларға юборган буйруғи шундай эдики:-“қадимдан қолгон ёдгор нима нарсаларни йўқ қилдурмасунлар, ҳар бир тариқа кўҳна жой ва қалъа ва иморат бўлса не тариқа бино бўлгонларни ва кўҳна тилла ва танға ва пуллар бўлса борлаб топиб мунда юборсинлар”.

Ана шу фармонға асосан Хоразм осори-атиқалари 1890 йилда Тошкентда, 1895 йилда Нижний Новгородда ўтказилган Бутунроссия кўргазмасида, 1900 йилда Парижда, 1904 йилда АҚШнинг Миссурий штатида ўтган халқаро кўргазмаларда намоиш қилинади.

“Таржимон” газетасининг 1907 йил 12 январдаги сонида “Хивадан мактуб” номли Рамазон Сайдашевнинг мақоласи чоп этилади. Мақолага кўра, Ферузхоннинг 63 ёш-

пайғамбар ёшига атаб катта зиёфат ва тўйлар ўтказишга тайёргарлик бошлаб юборилган. Ўтказиладиган тадбирларга бошчилик қилиш вазир Исломхўжага топширилган.

1908 йил декабрида Оренбургдан Муҳаммад Рифо карвонбоши билан Абдурахмон афанди деган ўқитувчи Хивага таклиф қилинганди. Ферузхон рухсати билан унга Янги Урганч шаҳрида жади́д мактаби очишга рухсат берилади. Янги Урганчдаги жади́д мактабига эса яна Қозон шаҳридан икки нафар-Юсуф ва Ҳусайин афанди исмли ўқитувчилар ҳам таклиф қилиниб, фаолиятини бошлаб юборишади.

Ферузхон 1910 йил 16 августда вафот этган ва қабри Дешонқалъадаги Сайид Моҳи Рўйи жаҳон мажмуасидаги мақбарасида.

Табиийки юқоридаги фаолият ўз даврига хос ислоҳотлар эди ва шу боис ҳам Ферузхон олиб бораётган сиёсат Қримлик Исмоил Гаспралининг эътиборини тортганди.

Ферузнинг жади́дларга ҳайрихоҳлигини давом этдирган шахс ўғли Асфандиёр (1872-1918) эди. У тарихий фактларга кўра, Хоразмда жади́д мактаби ташкил қилган Қўнғиротлар сулоласига мансуб Хива хони ҳисобланади. “Фаррух” тахаллуси билан ижод қилган шоир бўлган ҳукмдор совет давридаги бадий ва илмий адабиётларда, халқ орасида Исфандиёрхон номи билан тилга олиниб келди.

Асфандиёр табиатан отаси сингари иқтидорли бўлиб, болалигиданоқ кўп соҳаларни ўрганишга интилан, қизиқувчан шахс бўлган. У сарой таржимони Аҳмад Агаевдан рус ва турк тилларини мукаммал ўрганган, Петро-Александровскдаги рус-тузем мактабида таҳсил олганди. Шунингдек, соатсоз ва қилич ясовчи уста сифатида ҳам

танилганди. Ферузхон томонидан адолатпарвар қозикалон Салимохун Асфандиёрнинг устози қилиб тайинланганди.

1893 йили Туркистон генерал губернатори барон Вревский билан Петро Александровскда учрашганида отаси Ферузхон уни Санкт-Петербургга бориб император билан таништириш ниятида эканлигини таъкидлаганди. 1896 йил май ойида императорнинг тож кийиш маросимида Ферузхон ва валиаҳд Асфандиёрлар ҳам қатнашишади. Маълумки, бу тантанада Қримлик Исмоил Гаспрали ҳам иштирок этган, катта эҳтимол билан улар учрашишгандир.

7 май куни Ферузхон ва Асфандиёрларни император Николай 11 қабул қилганди. Фақат ворисликгина эмас, дунё тараққиётини англаш, Россия иқтисодиётини ўрганиш мақсадида, Асфандиёр отаси билан бирга май июнь ойларида Москва, Нижний Новгород шаҳарларидаги кўргазмаларда ҳам иштирок қилишганди.

Орадан биров вақт ўтиб, 1900 йилнинг 18 июнида Асфандиёр яна Санкт Петербургга сафар қилади ва тантанали кутиб олинади. Июнь июль ойларидаги Асфандиёрнинг сафарларида император, ташқи ишлар вазирлиги амалдорлари Россия-Хоразм ўртасидаги иқтисодий алоқалар борасидаги истиқболли режаларни муҳокама қилишади.

1901 йил Асфандиёр ўз аъёнлари билан Тошкентга бориб Туркистон генерал губернатори билан учрашади ва Тошкентдаги музей ҳамда рус тузем мактаблари фаолияти билан танишади. 1904 йилнинг қишида Асфандиёр яна Санкт Петербургга ташриф буюради ва император ҳамда амалдорлари билан учрашади.

1907 йилнинг 30 мартда “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолага кўра, Асфандиёр Хивада жаид мактаби очиб, Барудий мадрасасини битирган иккита ўқитувчини Хоразмга таклиф қилганди. 25 февраль куни Хивага келган

ўқитувчилар мактабда ўз фаолиятини бошлашган ва уларга зарур шарт-шароит яратибгина қолмай, уларнинг ўқув-педагогик ишини таҳлил этиб борган эди.

Доктор Боймирза Ҳайитнинг фикрича “ Хиванинг Муҳаммад Раҳим (Ферузхон) ва Асфандиёр каби хонлари замонавийлик тушунчасига қарши эмас эдилар. Шу сабабли жади́дчиликка ҳам монелик қилмасдилар”.

1910 йил августда Ферузхон вафот этгач валиаҳд Асфандиёрхон тахтга ўтиради ва 1918 йил октябрь ойига қадар ҳукмдорлик қилганди. Ҳукмдорлик даврининг бошланиш йилларида бош вазир ва қайнотаси Исломхўжа ташаббуси билан жади́длар, тараққийпарвар инсонларни қўллаб қувватлашни давом этдирганди.

Ҳукмдор сифатида 1911 йил 22 январида Исломхўжанинг ислоҳотлар дастурини қўллаб амалиётга жорий этиш бўйича имзо чеккан ва Хивада почта, телеграф, шифохона барпо этилиши ташаббусини қўллаб қувватлаганди.

“Таржимон” газетасининг 1911 йил 11 март сонигаги мақолага кўра, Самарқанд ҳарбий губернатори Галкин Хивага бориб Асфандиёрхон билан учрашган. Учрашувда хонликда ўтказилаётган иқтисодий ислоҳотлар муҳокама қилинган эди.

1911 йил май ойида Асфандиёрхон Санкт Петербургга бориб император ва амалдорлари билан учрашган ва июнь ойида Москва шаҳрига ҳам бориб, мэр Н.Гучков билан учрашган, Хивада касалхона қуриш учун архитектордан лойиҳа ишлатиш масаласида суҳбатлашганди. Империя пойтахтидан қайтишида Қрим ва Кавказга ҳам ташриф буюрганди.

Асфандиёрхон ўз амалдорлари билан 1913 йилнинг қишида Романовлар сулоласининг 300 йиллигига бағишлаб Санкт Петербургда ўтказилган халқаро тадбирда қатнашади.

1915 йилнинг октябрида эса Асфандиёрхоннинг рухсати билан Янги Урганч шаҳрида черков очилади ва фаолиятини бошлайди.

Афсуски, 1916 йил 18 январиди Асфандиёрхоннинг 13 ёшли валиаҳд ўғли, Россия армияси капитани, Исломхўжанинг невараси бўлган закий шаҳзода Темурғози тўра вафот этади. Сарой таомилига кўра Асфандиёрхон томонидан 3 ёшли ўғли Саййид Бобожон тўра валиаҳд қилиб тайинланади.

Табиийки, хонликда йиллар давомида шаклланган гуруҳбозлик Асфандиёр даврида кучайди ва уларнинг ҳар бири таянч сифатида Россия мустамлакачиларига суянади. Айниқса, 1913 йил августида Исломхўжа вафотидан сўнг саройда гуруҳбозлик кучайиб Асфандиёрхон сиёсатида салбий томонга ўзгаришлар бўла бошлаганди. Натижада хонлик аҳолиси томонидан 1915 йил декабри, 1916 йил январ, феврал ойларида халқ қўзғолонлари бўлиб ўтади.

Орадан икки йил ўтиб, Асфандиёрхон 1918 йил 1 октябрда Хивадаги Нуриллабой саройида ўлдирилади.

Асфандиёрнинг даврида ислохотчи сифатида танилган ва қисқа фуқарат ичида шиддат билан хонликда ислохотлар ўтказган бош вазир Исломхўжа (1872-1913) эди. Хивадаги мактаб ва мадраса таҳсилини олган Исломхўжа олдиниға хон саройида закотчи сифатида ишлаганди. 1889 йилда эса 17 ёшли Исломхўжани Ферузхон Хивадан кейин иккинчи ўринда турувчи Ҳазораспдек муҳим стратегик, савдо шаҳрига ҳоким қилиб тайинлайди. Орадан маълум бир вақт ўтиб, давлат бошқарувида маълум бир тажрибаға эға бўлган Исломхўжа 26 ёшида Ферузхоннинг бош вазири сифатида яна Хивада фаолиятини давом этдиради.

Хонликдаги тамойилға кўра, отаси Иброҳимхўжа вафотидан сўнг тараққийпарвар ва маърифатпарвар

Исломхўжани бош вазир лавозимига тайинлаганди. Гарчи, у хоннинг яқин маслакдоши бўлсада, Подшо Россияси мустамлакаси бўлган хонликда ўз ислоҳотларини фақатгина Ферузхон вафотидан кейин амалга оширишга киришди.

1910 йил август ойида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 2-Ферузхоннинг вафотидан сўнг ўғли Асфандиёр валиаҳд сифатида тахтга чиқади. Асфандиёрхон Исломхўжанинг қизига уйланган бўлиб, қайнотасининг қўллаб қувватлаши билан хонликда ислоҳотлар ўтказди ва 10 банддан иборат дастурини тасдиқлаб беради. Ислоҳот дастурига кўра, айни пайтда пойтахт Хива шахрининг янги лойиҳаси тузилиб, унга кўра шаҳар энига уч баробар кенгайиши керак эди. 1910-1913 йиллар оралиғида Хиванинг ўзида ислоҳот дастурига кўра почта-телеграф биноси, Нуриллабойда қишки сарой, замонавий касалхона, янгидан яна битта жади́д мактаби барпо этилади.

Исломхўжанинг жамиятда кескин ўзгаришлар олиб борган ислоҳот дастурида тиббиётга ҳам муҳим ўрин ажратилганди.

Негаки, Хивада “1882-84 йилларда фақат хон ва оила аъзоларини, амалдорларини даволаш учун рус врачлари Корвелло, Колпонов, Колосовскийлар, 1887 йилда шифокорлардан Попов, Косенко, фельдшер Н.Косяненколар, 1891 йилда И.И.Авдакушин, 1897 йилда И.Ю.Кумберг, 1901 йилда В.П.Шумейколар ҳам қисқа муддат фаолият кўрсатишган. Бироқ уларнинг фаолияти учун махсус шифохона барпо этилмаганлиги, керакли дори-дармонларнинг Россиядан олиб келиниши, қолаверса воҳа иқлимига кўникишнинг қийинлиги сабаб ўзлари келган ҳудудларга кетиб қолишган”(М.Ғойибов, Ш.Жуманиёзов, У.Абдураҳмонов “Хива тиббиёти”, “Истиқлол нури” нашриёти, Тошкент-2013 й, 26-б)..

Тиббиётга оид ана шу воқеалардан тўла хабардор Исломхўжа Хивада замонавий шифохона очиш зарурлиги, қолаверса аёллар учун ҳам тиббий кўрикни, даволашни йўлга қўйиш лозимлигини ҳис қилганидан бу ишга қатъий киришди.

Маълумки, Хоразмда 1913 йилгача бўлган даврда халқнинг соғлиғини сақлаш ишлари асосан халқ табobati асосида олиб борилган. Шу боис ҳам Исломхўжа ўн банддан иборат ислохот дастурини 1910 йилда Асфандиёрхон томонидан ҳам тасдиқлатгач, ислохотлар шиддат билан жамиятда тадбиқ этила бошланади. Хусусан замонавий тиббий жиҳохлар билан шифохона қуриш ва унга аёл шифокорни ҳам жалб қилиш ишлари режалаштирилади.

Шифохонанинг қурилиши ҳақида Муҳаммад Юсуф Баёний “Шажараи Хоразмшоҳий” асарида “Асфандиёрхон Урганч дарвозасидан Янги Урганчга олиб бориладиган йўлнинг шарқ тарафида вилоятнинг беморлари даволанишлари учун васеъ доруш-шифо бино қилмоқни Раҳимберганга топширди”, дея воқеани таърифлаб ўтганди.

Табиийки, барпо этиладиган шифохона миллий кўринишда, аммо тиббий ускуналар билан жиҳозланган ҳолатда бунёд қилиниши лозим эди. Шу боис, бош вазир Исломхўжа 1911 йилда Москва шаҳрига қилган ташрифида Солдатенков шифохонасига бориб, иншоатнинг қурилиш услуби ва лойиҳасини кўздан кечиради.

Натижада 1911 йилда Асфандиёрхон Москва шаҳри мэри Гучковдан шифохона бунёд қилиш учун лойиҳа тайёрлашда ёрдам беришни сўраган. Гучков бўлса, Москва ва Санкт-Петербургда шундай даргоҳ ҳамда бошқа иншоатларни қуришда қатнашган меъмор А.М. Рооп номзодини тавсия қилади.

Шунга кўра, Исломхўжа Москвага бориб, Рооп билан маслаҳатлашади. Меъмор бош вазирдан шифохона

қурилиши учун ажратиладиган жой тўғрисида мукаммал маълумот олади. Шундан сўнг Рооп бор билимини ишга солиб, 1911 йилнинг сентябрида лойиҳани Хивага юборади.

Лойиҳага кўра, бино учта алоҳида корпусдан-шифохона биноси, ошхона ва тиббиёт хизматчилари учун турар жойдан иборат бўлиши керак эди. Режага мувофиқ ҳар бири 15 ўринга эга бешта бўлим шифохона учун фаолият кўрсатиши лозим бўлган. Булар захм, кўз касалликлари, жароҳлик, ички хастадликлар, қорин тифи ва Сибирь ярасини даволаш бўлимлари эди. 50 нафар эркак ва 25 нафар аёлни қабул қилиш, махсус дорихона очиш ҳам мўлжалланганди. Лойиҳага кўра, шифохонани қуриш учун ўша вақтда 250 000 сўм пул керак бўлган .

Хон фармонига кўра, Дишон қаъладаги Оллоберган қорининг боғи сотиб олиниб, шу ерда Раҳмонберган маҳрам бошчилигида қурилиш ишлари бошлаб юборилади. 1913 йил сентябрда эса шифохона ишга шай ҳолга келтирилиб, халққа тўй берилади.

Шу тарзда 1913 йил 23 сентябр куни тантанали равишда очилган шифохона бепул иш бошлайди. Унинг шифокори Москва университетини тугатиб, Самара губерниясида ишлаб тажриба орттирган, ички касалликлар, жарроҳлик ва кўз хасталиклари бўйича мутахассис Алексей Фёдорович Анисимов эди. Бу номзодни Асфандиёрхонга Санкт-Петербург ҳарбий академиясининг профессори Сиротин тавсия қилганди.

Аёлларни даволаш учун эса Фарғона вилоятида участка фельдшер-акушерлик бўлимида ишлаётган Умми Гульсум Асфандиёрова таклиф қилинади. Умми-Гульсум Асфандиёрованинг отаси Сайид Жаъфар Асфандиёров қозоқ зиёлиларидан бўлиб, Туркистон генерал губернаторлигида ҳарбий таржимон бўлиб ишлаган ва маълум бир муддат Хива, Бухоро ҳукмдорларининг таржимон бўлиб ҳам фаолият кўрсатганди. Отасининг Хивада ишлагани ҳам

Умми-Гульсум учун воҳа шароитига кўникишига катта далда, ёрдам бўлди.

Умми-Гульсум 1880 йилда Тошкент шаҳрида туғилган бўлиб, 1899 йилда шаҳардаги аёллар гимназиясини тугатади ва Санкт Петербург тиббиёт академиясига ўқишга киради. 1908 йилда ўқишни тугатиб шифокор дипломига эга бўлгач Чимкентда, сўнгра Фарғона вилоятида врач сифатида фаолият кўрсатади.

1913 йилдан эса Исломхўжа таклифига кўра Хивага келиб тиббиёт соҳасидаги фаолиятини давом этдиради. Хивага келгач Алексей Анисимов ва Умми-Гульсум Асфандиёрова шахсан бош вазир Исломхўжа билан шартнома тузиб, иш бошлашади. Шартномада ҳар иккала томон манфаатлари акс этдирилиб, шифокорларга ўша давр пули билан тўрт минг сўм маош, иссиқ ва ёруғ хона, от-арава ажратилиши кўрсатилган эди.

Маълумки, хонликдаги ўша даврдаги вазиятга кўра, гарчи шифокор аёл киши бўлсада воҳа аёлларининг тиббий кўрикдан ўтиши, инсон соғлиғи учун зарур бўлган дори-дармонларни истеъмол қилиши қийинчилик асосида бошланган. Ана шундай вазиятда Умми-Гульсум қозоқ фарзанди бўлгани учун, Хоразмлик аёлларнинг анъанавий шароитини яхши билар ва улар билан ўзбек тилидаги мулоқот тарзида аёлларни замонавий тиббиётга кўниктириш учун кўп меҳнат қилишига тўғри келди.

“Шифохона бепул иш бошлагани боис, дастлабки уч ойда беморлар сони ортиб борган. 1913 йилнинг октябрида 1574 эркак ва 1162 аёл, ноябр ойида 2232 эркак ҳамда 1976 аёл, декабр ойида эса 2353 эркак ва 1609 нафар аёл шифокорлар қабулида бўлиб даволанган. 1914 йилнинг 1 январидан шифохона пуллик қилингани сабаб, аста секин мурожаат қилувчилар сони камая бошлайди. Январ ойида 2724 бемор шифокорлар кўригидан ўтган” (Мадириим Маҳмудов “Умми-Гульсум Асфандиёрова-первая-казашка”,

“Хуршид Даврон кутубхонаси” интернет сайти, 18.09.2015 й.

Юқорида таъкидланган 1913 йил октябридаги 1162 нафар аёл, ноябр ойидаги 1976 аёл, декабрь ойидаги 1609 нафар аёлни тиббий кўрикдан ўтказиш, улар соғлиғи учун зарур дори-дармонлар бериш, уларни вақтида муоалажа қилиш нақадар қийинлигини бугунги 21 аср шифокорлари ҳам яхши билишади. Бироқ 20 асрнинг 13 йили шароитида ана шу аёлларга зарур тиббий ёрдам беришнинг уддасидан чиққан Умми-Гульсумнинг матонатига, фидойилигига қойил қолиш, тасанно айтиш жоиз.

Умми Гульсум Асфандиёрова шу тарзда 1913-1925 йиллар давомида Хивадаги шифохонада фаолият кўрсатиб, аёлларнинг соғлиғини тиббий кўрикдан ўтказиш, зарур муолажалар қилиш, туғруқ ишларини, шунингдек Анисимов билан бирга хирургик операцияларни ҳам амалга оширган.

Шу тарзда Умми-Нульсум Асфандиёрова Хивадаги замонавий шифохонада фаолият кўрсатган биринчи шифокор сифатида фаолият кўрсатди ва воҳа аёлларининг соғлом турмуш асосида яшашларига, Хоразмда тиббиёт тараққиётига ўзининг матонатли меҳнати билан катта ҳисса қўшди.

Умми-Гульсум Асфандиёрова 1925 йилда Хоразмда кетиб, Тошкентда тиббиёт ва илмий педагогик фаолият кўрсатди ва 1941 йилда вафот этди. Унинг номи табиийки Хоразм тарихидаги, тиббиёт соҳасидаги энг ёрқин саҳифа бўлиб мозий саҳифаларига битилди ва бу ном , унинг қилган ишлари ҳеч қачон унутилмайди.

Умми-Гульсум Асфандиёрованинг хонлик даврида Хоразмда замонавий тиббиётга асос солгани, воҳа аёлларининг соғлиғини сақлаш бўйича қилган хизматлари ўша даврдаги вазиятда чинакам қаҳрамонлик бўлганди. Негаки, воҳадаги нафақат эркаклар, балки хотин-қизлар

ҳам асосан халқ табобати асосида соғлиғини тиклашга ҳаракат қилиб келаётган ҳолат эди. Ана шундай пайтда Умми Гульсум Асфандиёрованинг анъанага кўниккан аёлларни замонавий тиббиёт асосида даволаши, кўплаб хотин-қизларнинг ҳаётини сақлаб қолишига сабабчи бўлди. Қолаверса жамиятда унга унга ихлос қилган, эргашган аёллар сони орта бошлади. Бу эса Хоразмда замонавий тиббиётнинг шаклланиши, ривожлана бошлаши учун қилинган энг аҳамиятли ҳодиса эди. Шу боисдан ҳам Умми-Гульсум Асфандиёрованинг тиббиёт бўйича қилган фидойилиги Хоразм тарихининг энг ёрқин саҳифасидир.

Табиийки, тиббиёт борасидаги бу ислохотлар жаҳидлар лидери Исломхўжанинг саъйи-ҳаракати туфайли юзага келганди.

Шунингдек, 1910-1913 йиллар оралиғида Исломхўжанинг ташаббуси ва бевосита маблағи ҳисобига Хивадан ташқари Янги Урганч, Шовот, Гурлан, Қўнғирот, Қўшқўпир ва Мўйноқ шаҳарларида ҳам жаҳид мактаблари ташкил этилади.

Янги Урганчда эса Исломхўжа ўғил ва қиз болалар учун алоҳида жаҳид мактаблари ташкил этади ҳамда уларга 60 дан ортиқ ўғил-қизлар қабул этилади.

Барпо этилган ана шу мактабларда ўқувчиларга таълим бериш учун Оренбург, Қозон, Тошкент, Астрахан сингари шаҳарлардан муаллимлари таклиф қилинади. Бу борадаги вазиятни ўрганган Амударё бўлими бошлиғи Туркистон генерал-губернаторига йўллаган маълумотида, "Хива хонлигидаги жаҳид мактаблари муаллимларининг қарийиб ярмини татарлар ташкил этади. Улар хонликда ўқитувчилик фаолияти билан бир қаторда сиёсий ташвиқот ишларини ҳам олиб бормоқдалар" деб ёзганди

("Туркестанские курьер", 1913 йил 21 август).

Исломхўжа ташаббуси ва молиявий ёрдами билан ташкил этилган рус тузем ва жаҳид мактабларида эски

мактабдан фарқли равишда парта, доска каби жиҳозлар бўлиб, рус тили, чизмачилик, тарих, география, математика, адабиёт ва бошқа фанлар ўқитиларди.

Ушбу мактабларда Агаев, Абдурашидов, Рамазон Сайдашев, Хусайин Қўшаев, Фотима Қўшаева, К.Батиров, А.Сазонов, С.Сўфижонов, Ю.Аҳмедов каби ўз даврининг илғор педагоглари ишлашган.

Улардан таълим олган ёшлар Исломхўжанинг қўллаб қувватлаши билан Оренбург, Тошкент, Петербург шаҳарларига, ҳаттоки Бекжон Раҳмон Истанбулга ўқишга юборилади. Исломхўжанинг ўзи ҳам шу замоннинг энг олд зиёлиси бўлиб, 1908 йили Хивага келган рус шарқшуноси А.Н.Самойлович ёзганидек, "Бош вазир Исломхўжа рус тилини яхши билади, рус ва мусулмон тилларида нашр қилинган газеталарни олиб, уларни мутоала қилиб боради". 1909 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Хивада бўлган Россия ташқи ишлар вазирлигининг вакили Минорский ҳам ўз ҳисоботида, "Исломхўжа рус тилида бемалол сўзлашади. У мусулмон мамлакатларида чиқадиган адабиётларни синчковлик билан кузатиб боради" дейилади.

Дарҳақиқат, Исломхўжа "Таржимон", (Қрим) "Тараққий", "Нажот", "Туркестанский курьер", "Туркестанская ведомости", "Туркистон вилоятининг газети" (Тошкент), "Вақт" (Оренбург), "Иқтисод ва тараққиёт", "Ихдам" (Туркия), "Хабл ул-Матин" (Ҳиндистон) каби нашрларни ўқиб борар, уларни жадида мактабларида ҳам ўқитишни муаллимларга тавсия этарди.

Ҳаттоки, Ўрта Осиёга биринчи бўлиб, фото ва кионинг кириб келиши, бу борада шу соҳанинг кашшофи бўлган Худойберган Девоновни қўллаб қувватлаган ҳам бевосита Исломхўжа эди. У Девоновни ўзи билан 1907 йили Петербурга олиб кетган ва "Патэ" русумли

киноаппаратини Хоразмга олиб келишига ёрдам берганди.

Бундан ташқари, "Исломхўжанинг ислоҳот дастурида Хоразмни марказий шаҳарлар билан боғлайдиган темир йўл қурилишига алоҳида аҳамият берилганди. Ислоҳотчининг лойиҳасига кўра, 1912-1913 йиллари хонлик ҳудудига темир йўл келтириш билан алоқадор тадқиқот ишлари ўтказилади. Унга кўра, темир йўл тармоғи Чоржўйдан хонликнинг шимолидаги Қўнғирот шаҳригача тортилиши ва кейинчалик у давом қилиниб Ўрол-Тўрғай губернияси орқали Александров-Гай билан боғланиши керак эди. Темир йўлнинг узунлиги 700 вёрстга етади. Унинг қурилишини рус саноатчиларидан А.О.Брикельмейкер ва К.Е.Николаевлар шерикликда ўз зиммасига олган эдилар." ("Туркестанские курьер" 1913 йил 14 апрель,).

Шунингдек, 1910-1912 йилларда бош вазирнинг топшириғига кўра, тажрибали мироблардан иборат комиссия ташкил этилиб, хонликдаги барча канал ва ички ариқларни назоратдан ўтказишади. Комиссия лойқалардан тозаланадиган, таъмирланадиган ва янгидан чиқариладиган ариқларнинг аниқ режасини ишлаб чиқади ва Полвон, Ғозовот, Қилич Ниёзбой, Шовот каналларига мустаҳкам темир кўприклар қуришнинг лойиҳасини ишлаб чиқишади. Ички оралиқ йўллар ҳамда ички ариқ-ёпларга қуриладиган иншоотлар ва кўприклар маҳаллий ҳоким ҳамда оқсоқоллар зиммасига юкланади. 1911йилнинг баҳор ва кузида Хоразмдаги барча канал ҳамда дарё қирғоғидаги ихота дамбаларда тупроқ ишлари, тозалаш ва таъмирлаш ўтказилади, тўғонлар ва кўприклар қуришга киришилади.

1911 йили Россиядан Полвон, Ғозовот , Қилич Ниёзбой ва Шовот каналларига қуриш учун 4 та кўприкка етадиган темир конструкциялар олиб келинади.Ушбу темир

кўприклардан иккитаси Полвонёп ва Ғазавот каналларига қурилган эди.

Шу тарзда ислоҳот дастурининг бажарилиши аста-секин бўлсада, амалга оша бошлайди. Ислоҳотлар ҳаттоки, Қримдаги “Таржимон”, Оренбургдаги жади́дларнинг “Вақт”, Истанбулдаги “Ёш турклар”нинг “Танин” газеталарида эътироф этилиб, тараққийпарварлик намунаси сифатида кўрсатилади.

“Туркестанские курьер” газетаси бўлса 1911 йил 17 апрель сонида Хоразмда амалга оширилаётган ислоҳотларни энг замонавий реформалар дея баҳолаб, Исломхўжани буюк реформатор дея атаганди.

Ана шу газетанинг 1913 йил августидаги сонида Исломхўжа мухбирга интервью бериб, “Эндиликда хонлик бутун кучини мамлакат ички тараққиётига қаратмоғи лозим. Биринчи навбатда маърифатга, сўнгра савдо-саноатга. Хива хонлигини Осиёнинг қолоқ давлатлари қаторидан чиқариш вақти келди. Халқ эркин нафас олмоғи керак” деганди.

Бироқ, Исломхўжанинг 1913 йил 9 августидаги фожиали ўлими ана шу ислоҳотларнинг тўхтаб қолишига сабаб бўлди. Бироқ Исломхўжанинг вафотидан сўнг тараққийпарварлар сиёсий куч сифатида шаклланишда давом этишди ва дастлаб ҳаракат, кейин сиёсий партия сифатида бирлашишди.

Ислоҳотлар сари ташланган дадил қадамлардан бири давлат бошқаруви билан боғлиқ бўлиб, бу борадаги дадил ҳаракат 1917 йилнинг апрель ойида ташланди.

Маълумки, империя пойтахти Петроградаги 1917 йил феврал инқилобидан сўнг Хивадаги рус гарнизони солдатлари ҳам худди Россиядаги каби ўз советларини ташкил қилишганди. Бу пайтда Россияда Николай 2 тахтдан четлатилгани боис Давлат думаси депутати, ҳуқуқшунос Керенский бошчилигида муваққат ҳукумат

тузилган, империянинг барча ҳудудлари, жумладан мустамлака Хива хонлигида ҳам сиёсий ҳаракатлар, эркинликлар авж олганди. Полвонниёз ҳожи Юсуповнинг “Ёш хиваликлар: қувончлар, изтироблар, фожиалар” номли мемуарига кўра,” ҳукуматга қасамёд қилиш учун Хива шаҳрида рус аскарлари тўпланишади. Бу вазиятдан фойдаланган “Ёш хиваликлар”-Ҳусайинбек Матмуродов, Назир Шоликоров, Бобоохун Салимов ва бошқалар томонидан Хивадаги ҳарбий отряд бошлиғи полковник Мерзляковдан ёрдам сўрашади. Мерзляковнинг қўллаб-қувватлаши билан “Ёш хиваликлар”нинг катта гуруҳи Хива хони саройи олдида тўпланишади. Улар номидан Полвонниёз Ҳожи Юсупов ва Назир Шоликоровлар Асфандиёрхон ҳузурига кириб хондан давлатни конституция асосида бошқариш, хоннинг айрим мулозимларини улар қўлига топширилишини талаб қилишади”.

Россиядаги сиёсий воқеалар, чор ҳукуматининг ағдарилиши ва Хивадаги рус гарнизонининг ҳам “Ёш хиваликлар” тарафини олиши боис, рўй бераётган воқеалардан хавфсираган Асфандиёрхон “Ёш хиваликлар” талабларини қабул қилишга мажбур бўлади ҳамда улар томонидан тайёрланган манифестга имзо чекади. Етти банддан иборат манифестнинг биринчи бандида шундай сўзлар бор эди: “... мен Хива хони Саид Асфандиёр Баҳодирхон... менинг содиқ фуқароларимга “Идораи маршрутия” бердим, токи улар ўзлари ҳоҳлаганча мамлакатни шариатга мувофиқ ҳам замон тақозосига мувофиқ идора қилсинлар. Чунончи, ўзлари ҳоҳлаганча фуқароларнинг маслаҳати билан сайлов қилиб, ҳукумат ишларига ўзлари ҳоҳлаган одил одамларни тайин қилсинлар”.

1917 йил 6 апрель куни бу манифест Хивадаги Кўҳна Арк майдонида кўп минг кишилик халққа ўқиб

эшиттирилади. Мамлакатни бошқаришда янги тузилган ташкилот-“Идораи маршрутия”га “Ёш хиваликлар” ҳаракати аъзоларидан Ҳусайинбек Матмуродов, Полвонниёзхожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар сайланишади.

Манифестни шу жойнинг ўзида Асфандиёрхон ва учта қози-домулло Иброҳим охун аълам, қози ул-қуззот домулла Ҳикматулла охун, қози ул-қуззот домулла Худойберган охун имзолаб ўз муҳрларини босишади. Шу куннинг ўзида Асфандиёрхон ва Ҳусайинбек Матмуродов имзоси билан Петроградга-Россия Давлат думаси раиси М.В.Родзянко, Министрлар кенгаши раиси князь Львов, ташқи ишлар вазири Милюков номига телеграмма юбориб, унда хонлик шариат асоси конституциявий бошқарувга ўтганлиги ва Нозирлар кенгаши тузилганлиги маълум қилинади.

Манифестда таъкидланган “Идораи маршрутия” ни ташкил этишга эришган “Ёш хиваликлар”нинг ўз дастури бўлиб, ўз даври талабларига жавоб берувчи бу дастур хоннинг истибдод тузумини тугатиш, хонлар, беклар, қозилар, шахзодалар қўлидаги ортиқча бойликни халқ мулкига айлантириш, йирик заминдорлар қўлидаги ортиқча мулкларни камбағалларга бўлиб бериш, вақф ерларидан тушадиган маблағлар ҳисобидан халқ маорифини ривожлантириш, болаларни бепул ўқитадиган мактаблар очиш, касалхоналар қуриш, аҳолининг камбағал қисмига хон томонидан тортиб олинган ерларни қайтариб бериш, йўллар ва кўприклар қуриш, мажбурий ишларни бекор қилиш каби талабларни илгари суришганди.

Бироқ, “Ёш хиваликлар”дан иборат “Идораи маршрутия” Асфандиёрхон ва Хива гарнизони бошлиғи қилиб янги тайинланган генерал Мирбадалов, нуфузли руҳонийлар ва Жунаидхон ёрдамига таяниб 1917 йил 23 майда “Идораи маршрутия” -парламент тарқатиб юборилади. Манифестни қабул қилдирган Ҳусайинбек Матмуродов ва бир қанча аъзолари зиндонга ташланади. Полвонниёзхожи Юсупов,

Назир Шоликоров, Бобоохун Салимов, Жуманиёз Султонмуродов, Бобожонбой Ёқубов ва бошқалар Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент каби шаҳарларга қочиб кетиб муҳожирликда сиёсий курашни давом этдиришади.

Натижада вазият тақозоси ва мададни, нажотни большевиклардан деб адашган “Ёш хиваликлар” 1918-20 йиллардаги Хива хони Саид Абдуллахонни тахтдан қулатиш, монархияга чек қўйиш учун курашда уларга таянишга мажбур бўлишди. Шу тарзда 1920 йил феврида Хива хонлиги тугатилгач унинг ўрнига муваққат инқилобий ҳукумат ташкил этилади ва Хива хонлиги ағдарилиб, Хоразмда республика тузилганлиги ҳақида манифест эълон қилинади. Муваққат ҳукумат таркиби хонлик тузумига қарши курашган қуйидаги шахслардан иборат эди:

1. Мулла Жуманиёз Султонмуродов-муваққат инқилобий ҳукумат раиси, “Ёш хиваликлар” партияси лидерларидан. Партиянинг Тўрткўл комитети раиси бўлган.

2. Матпанобой Мадраҳимов-шаҳар халқи ва савдогарлар номидан аъзо.

3. Одамохун Ортиқов-уламолар томонидан аъзо.

4. Мулла Ўроз Хўжамуҳаммедов-Кўчмамадхон Сапиев (туркман уруғи бошлиғи) томонидан аъзо.

5. Мулла Наврўз рўзибоев-Ғуломалихон Баҳодир (туркман уруғи бошлиғи) томонидан аъзо.

Муваққат инқилобий ҳукумат ҳар ҳафтада камида икки маротаба кенгаш ўтказиб, энг муҳим масалаларни кўриб муҳокама қилиб боради. 1920 йил 9 апрель куни муваққат инқилобий ҳукумат ишини яхшилаш мақсадида унинг таркибида нозирлар ташкил қилинади. Янги таркибга кўра айрим ҳукумат раҳбарлари нозир вазифасида ҳам фаолият кўрсатишган.

Хоразм жадиџчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

1. Мулла Жуманиёз Султонмуродов-муваққат инқилобий ҳукумат раиси, хорижия (ташқи ишлар) нозири;

2. Одамохун Ортиқов-муваққат инқилобий ҳукуматнинг раис ёрдамчиси;

3. Мулла Наврӯз Рӯзибоев-муваққат инқилобий ҳукуматнинг котиби;

4. Мулла Ўроз Хўжамуҳаммадев-муваққат инқилобий ҳукуматнинг котиби ёрдамчиси;

5. Матпанобой Мадраҳимов-молия нозири;

6. Шайхутдин Ҳасанов-ҳарбий нозир, асли Янги Урганчлик бўлиб миллати татар, 1918 йилдан РКП(б) аъзоси, 1919 йилдан бошлаб Петро-Александровскдаги Хива инқилобий комитети аъзоси бўлиб ишлаган;

7. Полвонниёзхожи Юсупов-олий муфаатиш(давлат назорати) нозири, “Ёш хиваликлар” партияси лидерларидан;

8. Эшчонқори Жабборқулов-халқ хўжалиги нозири, “Ёш хиваликлар” партияси аъзоси;

9. Бекчон Раҳмон-халқ маданияти ва маориф нозири, “Ёш хиваликлар” партияси аъзоси;

10. Бобоохун Салимов-адлия нозири, “Ёш хиваликлар” партияси аъзоси, хонлик даврида қозикалон бўлиб ишлаган таниқли ҳуқуқшунос;

Кундалик масалаларни ҳал қилиш мақсадида уч кишилик ҳайъат ҳам ташкил қилинган бўлиб-Мулла Жуманиёз Султонмуродов-раис; Полвонниёзхожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар унинг муовинлари вазифасига сайланишганди.

Монархиянинг йўқотилиб, республикачилик тузумига ўтилганини чинакам имконият деб билган “Ёш хиваликлар” давлат бошқаруви, жамиятни ўзгартириш сари ислохотларни бошлаб юборишди. Муваққат инқилобий ҳукумат аъзолари ва нозирлари томонидан

Хива хони, унинг амалдорлари, молу мулклари мусодара қилиниб, республика ихтиёрига ўтказила бошланади. Бу борада “Хоннинг мулки тўғрисида декрет”, “Вақф ерларини бошқариш тўғрисида декрет”, “Судхўрлик ишларини амалга ошириш тўғрисида декрет”, “Суд солиқлари ва судьяларни ойлик билан таъминлаш тўғрисида декрет” ва бошқа шу даврдаги вазиятга оид қарорлар қабул қилинади.

“Муваққат ҳукумат томонидан яна Олий инқилобий суд ва адлия нозирлиги қошида халқ суди ташкил қилинади. Олий инқилобий суд республиканинг барча душманлари билан кураш олиб бориш мақсадида ташкил этилган бўлиб, Суд қошида арз маркази ташкил қилиниб барча лавозимдаги кишиларнинг арзлари кўриб чиқилар эди. Судга Хоразм Олимжон Оқчурин раислик қилиб, Кўчмаматхон Сапиев ва Бобоохун Салимовлар суднинг аъзолари эди.

Умумжиной ва фуқаролик жиноятларини кўриб чиқиш ва ҳал қилиш мақсадида ташкил қилинган халқ судига Абдулвоҳид Қориев раислик қилди. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 1-дело, 7-варақ).

Шунингдек жамиятда осойишталикни сақлаш мақсадида, “Хива шаҳрини ва мамлакатда тинчлик-тарби интизомни ўрнатиш, қолаверса ўтмишдаги миршаблик тизимини ислоҳ қилиб ўз даврига хос замонавийлаштириш мақсадида адлия нозирлиги қошида милиция бошқармаси ташкил қилинди. ”Милиция бошқармасининг бошқарувчиси қилиб Назир Шоликаров сайланади”. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 1 -дело, 7-варақ).

Муваққат ҳукумат фармонида биноан хонлик давридаги зиндонга ташлаш, кишанбанд қилиш, феодализм даврига хос қийнашлар, уриб азоблашлар, осиб, сўйиб, бўғиб ўлдиришлар сингари жазо турлари ҳам бекор қилинади. Шунингдек инсонларнинг меҳнат қилиш

хуқуқлари замонавий дунё тизимига мослаштирилиб, саккиз соатлик иш куни жорий қилинди. Халқдан тушадиган шикоят ва аризаларга эътиборни кучайтириш мақсадида аризалар ёзма равишда қабул қилинадиган (хонлик даврида шикоятлар оғзаки асосда “хонга арз” тарзида берилар эди) бўлди. Халқнинг кўпчилик қисми саводсизлигини эътиборга олиб ариза ёзиб берувчи котиблар ташкил қилинди.

“1920 йил 11 апрелда Хивада ўтмишдаги ва шу даврдаги Хива халқининг маданиятига оид барча нарсаларни келгуси авлодларга сақлаб қолиш ва кўрсатиш мақсадида “Халқ музейи”(ҳозирги Хива “Ичан қалъа” музей кўриқхонаси-С.С.У.Б.)ташкил этишга қарор қилинади.“Халқ музейи”га раҳбарлик қилиш халқ маданияти ва маорифи нозири Бекжон Раҳмонга юклатилди. Музей биноси қилиб Хива хонининг эски Тошҳовли биноси белгиланди” (Ўзбекистон Миллий архиви Р-71-фонд, 1-рўйхат, 1-дело. 4-варақ).

Шунингдек, 1920йил 27-30 апрелда ўтказиладиган “қурултойгача бўлган қисқа бир вақт ичида мактаб, ўқитувчилар курси, сиёсий мактаб, Маориф уйи, намунали болалар боғчаси, қариялар уйи, туғруқхона, “Инқилоб қуёши” газетаси ва бошқа ижтимоий тузилмалар ташкил қилинади.

Бу маориф ва маданиятни ривожлантиришда чор империяси мустамлакачилигининг ярим асрдан кўпроқ ҳукмронлиги даврида амалга оширилган ишларидан ҳам кўпроқ эди”. (О.Собиров. “Становление Советской культуры народов Низовьев Амударьи” (1917-1927 г. г.)Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР, 1982, № 9529, 38-бет).

Ҳукумат аъзолари ва унинг хизматчилари, милиция ва бошқа давлат аппарати ходимлари даромадларини шакллантириш борасида ҳам маълум бир амалий ишлар амалга оширилди. Тарихдан маълумки, 1918-1920 йиллар

давомида Хива хонлигини сиёсий жиҳатдан (гарчи Саид Абдуллахон хон деб аталган бўлсада) Қурбон Муҳаммад сардор-Жунаидхон бошқарган ва у Россияда Керенский томонидан босиб чиқарилган “крепка” деб аталадиган пулларни бекор қилгач ўзининг “турма қоғоз” дея номланадиган атласга босиб чиқарилган пуллари муомалага чиқара бошлаган эди. Лекин бу пулнинг миқдори муомала учун зарур бўлган пулнинг миқдоридан кам бўлганлиги хазинадаги пулларнинг жуда камайиб қолганлиги натижасида ҳукумат аъзоларига ва аскарларига маош етишмади. Шунинг учун бойлардан тортиб олинган мол-мулклардан, солиқлардан ва бошқа даромадлардан ҳукумат раҳбарларига ва армия ходимларига натура йўли билан улуш тарзида ҳақ тўланди.

Муваққат ҳукумат, республикани ривожлантириш, ички ва ташқи сиёсатга оид стратегияни белгилаб олиш, бу масалаларда халқ фикрини билиш мақсадида, халқ вакилларининг 1 Бутун Хоразм қурултойини тайёрлашга киришди. Аммо қурултойни ташкил қилишда бир қанча алоҳидаликлар яққол намоён бўлган эди. Жумладан, халқ оммаси кўпчилигининг саводсизлиги натижасида меҳнаткаш халқ оммасининг амалдорларга, руҳонийларга ҳурматининг катталиги, туркманлар, қозоқ ва қорақалпоқлар яшайдиган ҳудудларда уруғчилик анъаналарининг кучлилиги ва бошқалар мавжуд бўлиб, бу ҳукумат раҳбарларини сайлашда ҳам ўз таъсирини кўрсатмасдан қолмади.

Республика даврида маъмурий ислоҳотлар ҳам ўтказилиб, 1920 йил 9 апрелда Хива хонлигида мавжуд бўлган 20 беклик ўрнига 20 район шўролари ташкил қилинади. Хонлик давридаги беклик, ноиблик дея аталган маъмурий-бошқарув тузилмасидаги унвон ва унга қарашли барча лавозимлар бекор қилинди. Бу халқ вакилларининг 1 Бутун Хоразм қурултойини тайёрлашда

катта аҳамиятга эга бўлди.

Шунингдек, қурултойни тайёрлашда 1920 йил 25 мартда Хоразм муваққат ҳукумати РСФСР ва Туркистон республикалари томонидан табриклаш учун келган миссия раҳбари ва кейинчалик РСФСРнинг Хоразм Халқ Совет республикасидаги мухтор элчиси бўлиб турган Г. И. Бройдонинг хизмати катта бўлди.

У республиканинг давлат тузилиши, унинг бошқарилиши ва бошқарув лавозимлари қандай бўлиши ҳақида кўпгина маслаҳатлар берди. Унинг фикрича республика ҳукумати 7 та нозирлик (маданият ва маориф нозирлиги, ҳарбий нозирлик, халқ хўжалиги нозирлиги, молия нозирлиги, давлат назорати нозирлиги, адлия нозирлиги, ташқи ишлар нозирлиги-С.С.У.Б.) бўлиши, уни шу нозирлардан бири, ёки алоҳида бир киши нозирлар кенгашининг раиси сифатида бошқариши мумкин эди. (“История Хорезмской Народной Советской Республики” (Сборник документов) Тошкент, 1976, 38-бет). Аммо қурултойда бу лойиҳа ўзгариб кетди.

1920 йил 27 апрелда Хива шаҳрида халқ вакиллари 1 Бутун Хоразм қурултойи очилди ва 1 майгача давом қилди. Қурултой Хива хонлигининг бекор қилинганлигини ва унинг ўрнига мамлакатнинг азалий Хоразм деган номини қайта тиклаб, Хоразм Халқ Совет республикаси деб аташни эълон қилди. Қурултой республика ҳукумати-Халқ нозирлар кенгашини шакллантирди. Бу кенгаш олий бошқарувчи ва ижро қилувчи давлат ҳокимияти эди.

Шу тарзда муваққат инқилобий ҳукумат 1920 йил февралдан 27-30 апрелдаги биринчи Бутунхоразм қурултой кунлари янгидан нозирлар кенгаши сайланган давргача фаолият кўрсатган. Муваққат инқилобий ҳукумат ва республика ҳукуматининг биноси Дешонқалъадаги Нуриллабой саройи бўлган.

Ислоҳотлар ўтказишда энг катта таянч аввало бошқарувга оид конституция эди. Шу боисдан ҳам 1920 йил 30 апрелда халқ вакиллариининг 1 Бутун Хоразм қурултойи ХХСРнинг асосий қонуни бўлган-биринчи Конституциясини муҳокама қилди ва тасдиқлади.

“Конституция ХХСРнинг барча эркакларига, аёлларига ва Республиканинг барча аҳолисига сўз эркинлиги, матбуот, мажлис ўтказиш, ташкилотлар тузиш ва бошқа демократик ҳуқуқлар берганлигини маълум қилди”. (А. А. Гордиенко, “Создание народно-советского государство и право и их революционно-преобразующая роль в Хорезме и Бухаре”, Ташкент, 1959, 28-бет).

Профессор Қаҳрамон Ражабовнинг тадқиқотларига кўра, “ХХСР Конституциясининг РСФСР ва Туркистон АССР конституцияларидан фарқи шундаки, унда ишлаб чиқариш воситаларига, шунингдек, ерга хусусий мулкчилик бекор қилинмади. Бу Хоразмнинг ўзига хос тарихий шароитлари билан боғлиқ аграр ўзгаришларнинг муҳим жиҳати эди” (“Тамаддун нури” журнали 2021 йил 2-сон).

Биринчи конституцияга биноан 22 туманнинг (Хива хонлиги даврида 20 беклик ва 2 ноиблик бор эди. Ана шу 2 ноиблик ҳам район деб атала бошлаганди) ҳаммасида апрель ойининг охири ва май ойининг бошларида шўролар сайланди. Улар Дарғанота, Питнак, Ҳазорасп, Бешариқ, Хонқа, Янги- Урганч, Гурлан, Қипчақ, Манғит, Қиличбой, Маноқ, Тошҳовуз, Пўрси, Хўжайли, Кўҳна-Урганч, Қўнғирот, Хива, Илонли, Ғазоват, Шовот, Хитой, Қўшкўпир туманлари эди.

“Ташкил қилинган ҳар бир туманда туман советлари (шўролари) ташкил қилинди. Ҳар бир туман советларида 5-7 кишидан иборат Совет аъзолари сайландилар”. (Н. Қаландаров, “Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии”. Ташкент 1975, 81-бет).

Сайланган шўроларнинг 14 таси ўзбеклар яшайдиган

туманларга, 5 таси туркманлар яшайдиган туманларга ва 3 таси қозоқлар ва қорақалпоқлар яшайдиган туманларга тўғри келар эди. Шунингдек, ҳар бир туманнинг масжидқўмида (маҳалласида) оқсоқоллар сайланди. Бу оқсоқоллар 6 ойга сайланар ва ўз сайловчиларига ойда 1 марта ҳисобот бериб туришар эди. Янги сайланган оқсоқолларни олдинги оқсоқоллардан фарқ қилдириш учун “қизил оқсоқоллар” деб аташарди. 1920 йил май ойида бундай оқсоқолларнинг сони 430 кишини ташкил қилди.

“Қизил оқсоқолларнинг ташкил қилиниши шаҳарда масжидқўмларга ёки ҳудудга қараб сайланса, туркманлар, қозоқлар ва қорақалпоқлар яшайдиган ерларда уруғчилик қабилачиликка қараб сайланди” (Жуманиёз Қаландаров эсдаликлари. У 1898 йилда Хива шаҳрида туғилган бўлиб, ХХСР даврида комсомол ва совет ташкилотларида фаол иштирок қилган).

II Бутун Хоразм Қурултойида республика конституцияси қайта кўриб чиқилди ва унга ўзгартиришлар ҳамда қўшимчалар киритилди. Жумладан, Хоразм республикасининг II қурултойигача Халқ Нозирлар Кенгаши ҳам қонун чиқарувчи, ҳам ижро қилувчи орган бўлиб келган бўлса, II Бутун Хоразм қурултойида Хоразм Халқ Совет республикасининг олий органи меҳнаткашларнинг йилда бир марта чақириладиган қурултойи деб белгиланди. Қурултойлар ўртасидаги даврда олий ҳокимиятни бошқаришни Марказий Ижроия Комитетига юклади” (“Съезды Советов в документах”. Сборник документов 1917-1936 г. г. т. 2., Москва, 1960 йил).

Марказий Ижроия Комитетининг ташкил қилиниши республикада халқ демократиясини кенгайтиришда, давлат ҳокимияти тузилмасини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга бўлди.

II қурултойда қабул қилинган конституцияда

қурултойнинг номи ҳам ўзгартирилди. Олдин “Халқ вакиллариининг қурултойи” деб аталган бўлса, энди советлар ташкил қилинганлиги сабабли “Меҳнаткаш Халқ Советларининг қурултойи” деб юритиладиган бўлди.

Меҳнаткаш Халқ Советларининг Бутун Хоразм II-қурултойида халқ депутатлари туман ижроия комитетлари ҳам ташкил қилинди.

Профессор Қаҳрамон Ражабовнинг таъкидлашича, “ХХСР давлат бошқаруви жиҳатидан худди БХСРга ўхшаб халқ демократик республикаси эди. ХХСР Конституциясига мувофиқ давлат ҳокимиятининг олий бошқарув органи Бутунхоразм халқ вакиллари қурултойи, қурултойлар ўртасида – ХХСР Марказий Ижроия Қўмитаси бўлган. Ижро қилувчи олий орган (ҳукумат) –Хоразм Халқ Нозирлар Шўроси саналган. Бироқ асосий ҳокимият ХХСРда турган совет Россияси ва кейинчалик СССРнинг турли фавқулодда органлари қўлида тўпланди” (“Тамаддун нури” журнали, 2021 йил- 2-сон).

1922 йил 20 июлда Бутун Хоразм Советларининг III қурултойи бошланди. Қурултойда ўзбек, туркман, қozoқ, қорақалпоқ ва бошқа миллат вакилларидаи номзод бўлиб 339 делегат қатнашди.

Қурултойда энг муҳим масалалар қатори республиканинг конституцияси қайта кўриб чиқилди. Шунингдек республика МИК қайта сайланди.

Республика конституциясини қайта кўриб чиқиш учун авваламбор ушбу иш билан таниш бўлган кишилардан комиссия тузилди ва қурултойда уларнинг маърузалари тингланди.

Конституция бўйича комиссия миллатлар ўртасидаги муносабатларни яхшилаш ва уларнинг миллий талабларини қондириш, илгари марказий ижроия комитетнинг қарамоғида ташкил қилинган туркман шўъбаси сингари, қozoқ, қорақалпоқ шўъбаларини ташкил

қилиш, барча миллатларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари баробарлиги ва миллий душманликка ўрин қолдирмаслик ҳақида таклифлар киритилди.”Қурултойда конституция айрим ўзгартиришлар билан тасдиқланди, ҳамда марказий ижроия комитет ҳузурида қозоқ, қорақалпоқ шўъбаси ҳам ташкил қилинди.

Туркман бўлимининг раиси қилиб Байрамов ва қозоқ бўлимининг раиси қилиб Таган Абдуллаевлар тайинланди”. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71 фонд, 1-рўйхат, 172- дело, 30-40 -варақлар).

Конституцияга кўра Қизил Армия аъзоларининг сиёсий ҳуқуқлари кенгайтирилди. Камбағал деҳқонлар ва батракларнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш чоралари белгиланди. Шунингдек, конституцияда инсон кучидан фойдаланувчи ҳар қандай элементларни советларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқлари бекор қилинди. Ерлар, шу жумладан, вақф ерлар ҳам миллийлаштирилиб, ердан фақат унда ўз меҳнати билан ишловчилар фойдаланадиган бўлди. Солиқларнинг оғирлиги эксплуататорлар зиммасига юклатилди.

Умуман олганда 1921 йил 6 мартда республика раҳбарлигидан Полвонниёз ҳожи Юсупов бошчилигидаги “Ёш хиваликлар”нинг РСФСР нинг мухтор вакили ва Қизил Армия томонидан ҳокимиятдан четлаштирилганидан сўнг, жамиятда советлаштириш олиб борилди. Бу ҳолат кейинги ўтказилган қурултойларда ҳам акс этиб, аста-секинлик билан республиканинг номланишидаги “совет”, “социалистк” атамалари билан тўлдирилиб борилди. Бу борадаги ҳолат, 1923 йил 18 октябрдан 20 октябргача ўтган Бутун Хоразм Советларининг IV қурултойида яққол акс этди. Унда жами 234 делегат қатнашган бўлса унинг 200 нафари ишчи ва деҳқонларнинг вакиллари, 34 нафари хизматчилар эди.

“Қурултойда бир қанча муҳим масалалар қатори

ХХСРнинг конституцияси ва давлат тузилиши, унинг нозирлари масаласи ҳам кўриб чиқилди. Янги конституция Хоразм Совет Социалистик республикасининг конституцияси бўлиб 5 бўлим, 12-бобдан иборат бўлиб республиканинг барча ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб берган эди” (Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных республик (сборник документов), 7-том, М. 1965, 23-33-бетлар).

Конституцияда ўзгалар меҳнатини эксплуатация қилувчилар, жумладан, муллалар, имомлар, эшонлар, уламолар, амалдорлар, хонзодалар, сипоҳийлар, савдогарлар, бойлар ва бошқа табақалар советларга сайлаш ва сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Вақф ер эгалигига ҳам хусусий мулкчилик тугатилди. Вақф ерлардан ер эгаларига ғалла бериш таъқиқланди. Вақф ерларидан ҳам ягона қишлоқ хўжалик солиғи олинадиган бўлди. Вақфга қарашли бўлган барча мулк маориф нозирлиги ихтиёрига берилди.

“Конституцияда давлатни бошқариш масалаларида ҳам муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Бутун Хоразм Советларининг IV-қурултойи буйруғига биноан мамлакатда амалга оширилган иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳалардаги қайта қуришларни ҳисобга олиб, Хоразм Халқ Совет республикаси ўзининг янги социалистик даврига кирди, деб белгиланди ва давлатнинг номини Хоразм Совет Социалистик республикаси деб юритила бошланди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-80-фонд, 1-рўйхат, 4-дело, 45-варақ).

“1923 йил 17-20октябрда бўлган Бутунхоразм халқ вакилларининг IV қурултойи ХХСРни Хоразм Совет Социалистик Республикаси (ХССР)га айлантириш тўғрисида қарор қабул қилди. 20 октябрда ХССРнинг 5та бўлим ва 12 бобдан иборат янги Конституцияси қабул

қилинди” (Ўзбекистон МДА, 71-фонд, 1-рўйхат, 37-иш, 116 – 117-варақлар; 45-иш, 25–29-варақлар).

Профессор Қахрамон Ражабовнинг фикрича, “афсуски, бу Конституция мамлакатнинг фақат социалистик қурилиш йўлига ўтишини қонун йўли билан мустаҳкамлади. Унга мувофиқ ернинг хусусий мулк эканлиги бекор қилинди, вақф мулклари Маориф нозирлиги ихтиёрига берилди. Қозихоналар фаолияти тақиқланиб, совет судлари ташкил қилинди. Демак, 1923 йил октябрь ойидан бошлаб Хоразм Республикасидаги демократик ўзгаришларга чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди.” (“Тамаддун нури” журнали 2021 йил 2-сон).

“1924 йил май ойида ХССРдаги Янги-Урганч вилоятида ўзбеклар кўпчиликини ташкил қилганлиги сабабли туманлар бирлаштирилиб (Хива туманидан ташқари) вилоятлар сони тўрттадан 3 тага қисқартирилди” (“Бюллетен ЦСУ Ўзбекистана”, 1925 йил 1-сон, 42-бет). “Сон жиҳатидан кам бўлган миллатларнинг қизиқишларини ҳимоя қилиш мақсадида Хоразм марказий ижроия комитети қошида 3 та бўлим ташкил қилинди: 9 кишидан иборат-Туркман бўлими, 5 кишидан иборат-қозоқ бўлими ва 3-кишидан иборат-қорақалпоқ бўлими ташкил қилинди” (“Съезды Советов Союза ССР. Союзных и Автономных республик”, 7-том, Москва, 1965, 27-бет).

Шу тарзда Исломхўжа, Ҳусайинбек Матмуродов, Бобоохун Салимов ва маслакдошларининг хонлик даврида, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Полвонниёзхожи Юсупов, Бобоохун Салимов, Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов, Бекжон Раҳмон, Худойберган Девонов, Султонқори Жуманиёзов, Қаландар Одинаевлар ва бошқа миллий кайфиятдаги давлат арбобларининг ислохотлари, саъйи-ҳаракатлари 1924 йил ноябрида республика тугатилгач, тугади . 1925 феврилида Хоразм округи ташкил этилгач эса

жамият умуман советча қолипдаги тартиб интизом шароитига солинди ва маъмурий-бюрократик тузум шакллана бошлади.

2.2. “Ёш хиваликлар”нинг жамиятга таъсири ва аҳамияти

“ЁШ ХИВАЛИКЛАР” -Хива хонлигида жадиidler томонидан ташкил қилинган ҳаракат ва вақт ўтиб сиёсий партия даражасига етган Хоразмлик жадиidlerнинг ташкилоти эди..

Ҳаракат ва партия сафларида миллий зиёлилар, хонлик даври амалдорлари, савдогарлар, диний уламолар бирлашишган. Сиёсий партияга бир гуруҳ Хоразмлик тараққийпарварлар томонидан асос солинади.

Тарих фанлари номзоди, доцент Неъматжон Полвонов тадқиқотларига кўра, “Ёш хиваликлар” ҳаракати 1904-1905 йилларда ҳамфикр маслакдошлар, 1910 йил бошларида манфаатлар гуруҳи сифатида шаклланган бўлса, 1917 йилда амалдорлар, маърифатли бойлар, зиёлиларнинг Хива хонига мухолифат бўлган сиёсий кучи, 1918 йилда эса расмий сиёсий партия сифатида намоён бўлди.

Партия сафларида Ҳусайнбек Матмуродов, Жуманиёз Бобониёзов, Полвонниёзхожи Юсупов, Бобожонбой Ёқубов, Жуманиёз Султонмуродов, Назир Шоликоров, Султонқори Жуманиёзов, Худойберган Девонов, Муҳаммадёрхўжа Абдуллаев, Отажон Абдоллов, Сафо Муғанний, Аваз Ўтар,Бобожон Ёқубов, Ҳакимбой Жонмуҳаммедов, Муҳаммадёр хожи Абдуллаев, Отажон Жуманиёзов, Раҳмонберган Ёқубов, Муҳиддин Умаров, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Қурбонбой Жалойир, Худойберганбек Матниёзов, Давлатназар Қайроқ, Мурод Элтузаров, Мулла Матмурод, Мулла Абдулла Бердимуродов, Авазхўжа, Исомиддин эшон, Низомиддинохун, Собир Ёқубов, Бекжон

Хоразм жади́дчили́ги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт

Раҳмон, Ваис Раҳимий, Муҳаммад Юсуф Девонзода сингари тараққийпарварлар турли ҳудудлардаги фаоллари бўлишган.. Уларнинг сони дастлабки пайтда 40 нафарни ташкил этган. Кейинчалик эса Асфандиёрхон томонидан тазйиқ кучайгач, фаоллар Тошкент, Чоржўй, Тўрткўлга муҳожирликка кетишга мажбур бўлишади ва ўша ҳудуддаги Хоразмликларни партияга аъзо қилиш ҳисобига тарафдорлар сони кўпая бошлашади.

Дастлабки даврда ҳар пайшанба кунлари Хивадаги Қаландархонада, гоҳида Қоракўз масжидида, кўпинча эса Ҳусайнбек Матмуродов уйида йиғилишлар ўтказиб, дунёда кечаётган жараёнлар, хонликдаги вазиятни муҳокама қилиб туришган.

“Ёш хиваликлар” дунёқарашининг шаклланиши ва тадрижий ривожланишида хонликдаги мавжуд ижтимоий-сиёсий тузум, Усманийлар давлати, Эрон, Россия ва Туркистондаги сиёсий ўзгаришлар объектив шароит сифатида катта таъсир қилган. Шунингдек, Қрим ва бошқа ҳудудларда нашр этилиб турган жади́д газеталари, хонликдаги жади́д мактабларидаги Рамазон Сайдашев, Кабир Абдурашидов, Давид Бакиров, Мухтор Бакиров сингари ўқитувчилар, Усманийлар давлатидаги “Ёш турклар”нинг, Туркистон ва Бухородаги жади́дларнинг, шунингдек Хоразмга сургун қилинган рус инқилобчилари, солдат шўролари таъсири субъектив омил сифатида катта роль ўйнаган.

Жади́дчилик ғоялари асосидаги ушбу ҳаракат “Ёш хиваликлар” партияси 1918 йил июнь ойида Хоразм аҳолиси манфаатларини ҳимоя қилувчи, ўз дастури ва ташкилий тузилмасига эга бўлган расмий сиёсий партия сифатида тўла шаклланади.

1918 йил июль ойида “Ёш хиваликлар” ўз дастурларини ишлаб чиқишади. Бу пайтда улар ўзларини “Хива

инқилобий партияси” деб атаганлар. “Манифест” тарзидаги бу дастурнинг дастлаб қуйидаги бандлари бўлган:

1. Хон ва унинг ҳукумати томонидан мамлакатдаги якка бошқарувни бутунлай тугатиш;

2. Хива ҳудудини Туркистон Республикасига қўшиб, РСФСР таркибига киритиш;

3. Хива хони, тўралар, беклар ва вазирларнинг бойлиги, ҳар хил кўринишдаги молу мулкларини халқ бойлиги деб эълон қилиш;

4. Йирик ер эгалари мулкларидан камбағаллар ҳаётини яхшилашда фойдаланиш;

5. Шариат ҳукми билан вақфларнинг барча даромадини фақат халқ маорифи учун сарфлаш;

6. Хивадаги янги ерларни ўзлаштириш учун Амударёдан ариқлар чиқариш;

7. Болаларни бепул ўқитиш учун Хивада мактаблар очиш;

8. Хивадаги шаҳар ва қишлоқларда бепул даволовчи касалхона ва даволаш муассаларини очиш;

9. Хива хони томонидан камбағал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва бошқа бойликларини ўз эгаларига қайтариш;

10. Асфандиёрхон ҳукмронлиги давридаги хазинага тушган халқ бойлигининг нимага сарфланганини аниқлаштириш;

11. Кўприклар ва алоқа йўлларини яхшилашга киришиш;

12. Беклар томонидан камбағал аҳолининг мажбуран тортиб олинган ер ва мулкларини ўз эгаларига қайтариш;

13. Мажбурий текин меҳнат (бегор)ни бутунлай тугатиш;

14. Хон ва унинг ҳукуматини тугатиш, халқ ҳокимиятини тузиш ва юқоридаги дастурни амалга оширишга тезда киришиш, халқ ҳокимиятига қарши

бўлган хон тарафдорлари, буржуазия ва аксилинқилобчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориш.

Ушбу дастур Шокир Сиддиқов раислиги ва Давид Бакиров котиблигида ўтказилган мажлисда қабул қилинган. Музокаралар давомида “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитаси котиби Отажон маҳрам Сапаев дастурнинг Хивани Туркистон Республикасининг бир қисми қилишдан иборат бўлган 2-бандига қарши чиқиб: “ ушбу ҳурриятдан тамоми маҳкум халқлар истифода қилиб, ўз истиқлолини олган вақтларида, биз “Ёш хиваликлар” ўзимизда бўлган мустақиллигимизни йўқ қилсак, Ватанга, миллатга хиёнат қилган бўлурмиз, тарихда ёмон отли бўлурмиз”, деган фикр билдиради. Бироқ кўпчилик бу моддани олиб ташласак, шўролар ҳукумати бизга ёрдам бермайди, деган андиша билан банд юқоридаги ҳолатда овоз беришган.

Ушбу дастурнинг аниқлаштирилган ва РСФСР га қўшилиш тўғрисидаги моддаси олиб ташланиб, 12 моддадан иборат варианты “Хива инқилобчилари партиясининг яқин вазифалари” номи билан 1920 йил 8 январда Тошкентдаги “Известия” газетасида чоп этилади.

1918 йил август оyi бошларида “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитаси аъзолари жойларда инқилобий уюшмалар тузиш учун жўнатилади. Буни Тошкентдаги “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитаси аъзоси Мулла Жуманиёз Султонмуродов номига 1918 йил 4 августда берилган 12-сонли мандат нусхаси ҳам тасдиқлайди. Бу ҳужжат “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитасининг штамп ва муҳри нусхасининг яхши сақланганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Юмалоқ шаклдаги муҳрга айлана тарзда “Младо-Хивинский Революционный Комитетъ “. деб, доира ичига араб ҳарфида “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитаси” ва кирилчада “Ташкентъ” сўзлари ёзилган. Шунга кўра, 1918 йил 5 июнда “Ёш хиваликлар” инқилобий партияси ўз дастури,

тузилиши, муҳрига эга бўлган расмий ташкилот сифатида тўла шаклланган.

“Ёш хиваликлар” хонликда халққа реал таъсир қилувчи кучга ҳам эга бўлишган эди. Жумладан Хива хонлигидаги 1916 йил қўзғолонида фаол қатнашган “Ёш хиваликлар”нинг раҳбарларидан бири қозикалон Бобоохун Салимов (1877-1929) Гурлан беги Худойберганбек Матниёзбек ўғли, Оташ мироблар билан музокаралар олиб бориб, улар билан маслақдошликда иш олиб борганди.

Шунингдек, 1917 йил февралида Петрограддаги инқилоб “Ёш хиваликлар” фаолиятига кучли таъсир кўрсатди. Натижада улар вазиятдан фойдаланиб очиқ кураш йўлига ўтишади. 1917 йил. 5 апрелда Хива хони Асфандиёрхон “Ёш. Хиваликлар” ҳаракати такдим этган манифестни имзолашга мажбур бўлади. Манифестда янги усул мактаблари очилиши, мамлакатда темир йўл., почта, телеграф барпо этилиши зарурлиги, давлат хазинаси назорат остига олиниши, барча амалдорларнинг сайланиши ва маош билан таъминланиши, бутун аҳолининг шариат олдида тенглиги таъкидланган эди.

Ислохотлар амалга оширилишини назорат қилиш учун 30 вакилдан иборат муваққат қўмита ташкил топади. 8 апрелда мамлакатни бошқариш учун Хивада хон ҳузурида “Идораи маршрутия”-парламент (раиси - Бобоохун Салимов) ва Нозирлар Кенгаши (раиси Ҳусайнбек девонбеги Матмуродов) тузилади. Полвонниёз Юсупов (1861-1936)га Россия ҳукумати ва рус қўшинлари билан муносабатларни барқарорлаштириш вазифаси юклатилди. Муваққат қўмита таркибига кейинчалик яна 19 киши, шунингдек, 7 нафар туркман киритилди.

Натижада “Ёш хиваликлар” Хива хонлигида ҳокимиятни бошқарувчи ҳукмрон кучга айланди. 1917 йил майда парламент раиси Бобоохун Салимов бошчилигидаги

делегация Муваққат ҳукумат вакиллари билан музокара ўтказиш учун Тошкентга боради.

Асфандиёрхон Муваққат ҳукуматнинг Хивадаги вакили генерал Хўжа Мирбадалов (миллати татар) бошчилигидаги ҳарбий кучларга таяниб, июн ойида парламентни тарқатиб юборади. Хон ўзига маъқул кишилардан янги таркибдаги парламент (раиси - Ортиқ Охун) ва Нозирлар Кенгаши (раиси-Исҳоқхўжа Хўжаев)ни тайинлайди ва “Ёш хиваликлар”дан шафқатсиз ўч олишга киришади. Ҳусайнбек Матмуродов бошчилигидаги собиқ парламентнинг 17 нафар аъзоси қамоққа олинди, Бобоохун Салимов муҳожирликка кетишга мажбур бўлади, “Ёш хиваликлар” партиясининг барча аъзолари кофир, деб эълон қилинди.

1917 йил сентябрда Хивага полковник Зайцев катта қўшинли казак отряди билан етиб келади. 21 ноябрда “Ёш хиваликлар” устидан “қозиларнинг шариат суди” ўтказилади. 1917 йил ноябрда Асфандиёрхон рус казаклари ёрдамида парламентни бутунлай тугатди. Натижада хоннинг истибдод тузуми билан курашда мағлубиятга учраган “Ёш хиваликлар” бутунлай мамлакатдан чиқиб кетишга мажбур бўлишди.

1917 йил ноябрь –декабр ойларида П. Юсупов, Н. Шоликоров Тошкентга, мулла Жуманиёз Султонмуродов-Петро-Александровск (ҳозирги Қорақалпоғистоннинг Тўрткўл тумани)га етиб боришади.”Ёш хиваликлар” партиясининг лидерларидан Ҳусайнбек Матмуродов, Исҳоқхўжа Хўжаев, Абдусалом Ҳожи Исломхўжаев, Ҳожи Авазберди Эшонов Асфандиёрхон буйруғи билан қатл қилинади (1918 йил 18 май). 1918 йил бошларида Тошкентда “Ёш хиваликлар” қўмитаси тузилади (раиси-Полвонниёз Юсупов). “Ёш хиваликлар” тактик мақсадларни кўзлаб, нажоткор куч сифатида большевиклар билан яқинлашишга мажбур бўлишади. Тўрткўлдаги “Ёш

хиваликлар”дан бир гуруҳи 1919 йил бошида коммунистик гуруҳ (фракция) тузганлигини эълон қилди (раиси - Жуманиёз Султонмуродов). Тўрткўлдаги “Ёш хиваликлар” партиясига кўплаб аъзолар келиб қўшилади.

Унинг янги дастури қабул қилиниб, унда демократик ислохотлар дастури баён этилди. Хива хони, тўралар ва бекларга қарашли бутун мол-мулкни халққа бериш, катта бойларнинг ерларини камбағалларга тақсимлаш, бепул шифохоналар ва мактаблар очиш, йўллар ва кўприклар қуриш, сиёсий эркинлик, миллий тенгхуқуқлилик, хонлик тузумини афдариб ташлаб, демократик халқ ҳокимияти-республикани барпо қилиш кўзда тутилди. Вазиятни кузатиб турган Россия ва Туркистоннинг большевик раҳбарлари, Хива хонлигини тугатиб, социалистик тузумга ўтказиш учун, барча мухолиф кучларни жипслаштиришга зўр бериб интилди.

1919 йил ноябрда “Ёш хиваликлар”, Тўрткўлдаги инқилобчи коммунистлар гуруҳи ҳамда Қўшмамедхон Сапиев (? - 1920) ва Ғуломалихон Баҳодир (тахминан 1885-1925) бошчилигидаги туркман қабилалари Хива хони Саид Абдуллахон (1871-1933) ва туркман ёвмутларининг етакчиси Жунаидхонга карши кураш бошлаш учун ўзаро иттифоқ тузиб, Хивани эгаллаш учун қизил аскарларни ёрдамга чақиришади.

Шу тарзда 1919 йил ноябрь-1920 йил январь ойларидаги кескин жанглар натижасида Туркистон fronti Амударё (Хива) гуруҳининг қўшинлари (қўмондон - Н. М. Шчербаков, сиёсий раҳбар-Г. Б. Скалов) 1920 йил 1 февралда хонлик пойтахти Хивани босиб олади. Натижада Хива хони Саид Абуллахон тахтдан воз кечди, Жунаидхон жанглар билан Қорақумга чекинади. 2 февралда Муваққат инқилобий қўмита тузилди.

Қўмитага Тўрткўлдаги “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитасининг бошлиғи Жуманиёз Султонмуродов-раис,

Хоразм жадидалиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

хон давридаги қозикалон, сўнгра парламент раиси Бобоохун Салимов, уламолар вакили Одамохун Ортиқов, йирик савдогар Матпанобой Мадраҳимов, туркманлар вакиллари Мулла Ўроз Хўжамуҳамедов ва Мулла Наврўз Рўзибоев аъзо бўлишади. 9 апрелда Муваққат инқилобий қўмита ишини яхшилаш учун унинг таркибида 10 кишидан иборат дастлабки халқ ҳукумати-Нозирлар Шўроси ташкил қилинди.

Кундалик масалаларни ҳал қилиш учун Жуманиёз Султонмуродов (раис), Полвонниёз Ҳожи Юсупов, Бобоохун Салимовдан иборат ҳайъат сайланди. 1920 й. 26-30 апрелда Бутун Хоразм халқ вакилларининг I қурултойида Хоразм Халқ Совет Республикаси (ХХСР) ташкил топади. “Ёш хиваликлар” дастури қурултойда қабул этилган муваққат конституцияга асос қилиб олинади. Унда Хива хонлиги тугатилганлиги ва Хоразм Халқ Республикаси ташкил қилинганлиги эълон қилинади.

Қурултойда 15 кишидан иборат республика ҳукумати-Халқ Нозирлари Шўроси тузилди. Полвонниёз Ҳожи Юсупов бошчилигидаги ҳукумат таркибига Жуманиёз Султонмуродов (раиснинг биринчи муовини), Бобоохун Салимов (адлия), Бекжон Раҳмон (маориф), Эшчонқори Жабборқулов (халқ хўжалиги), Ўроз Хўжамуҳамедов (ташқи ишлар), Наврўз Рўзибоев (ҳукумат котиби), Қўшмамедхон Сапиев (раиснинг иккинчи муовини), Ғуломалихон Баҳодир (ижтимоий таъминот), Шомурод Баҳши (соғлиқни сақлаш), Муҳаммадпанобой Абдуллаев (молия), Худойберган Девонов (олий муфаттиш назорат), Ризо Шокиров (ҳарбий), Ҳаким Бобожонов (зироатдеҳқончилик), Назир Шоликоров (ички ишлар) нозир сифатида киритилди. Нозирларнинг аксарияти жадиждлардан иборат бўлган ва шу сабабли ҳукумат “Ёш хиваликлар” ҳукумати деб юритилган.

“Ёш хиваликлар” мамлакатда хонликдан қолган асоратларни тугатиш, республикада демократик тузумни

қарор топтириш, мустақил Хоразм давлатини барпо қилиш учун кураш олиб боради. Россия расмий доиралари, Турккомиссия ва Туркфронт вакиллари мустақил сиёсат юритишга интилаётган “Ёш хиваликлар” ҳукуматини бадном қилиш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилади. Советлар давлатининг қурулли иғвогарликларига қарамай, “Ёш хиваликлар” ҳукумати республикани қарийиб бир йил давомида бошқаришди.

1921 йил 6 мартда қизил аскарлар Хивада иккинчи маротаба давлат тўнтариши ясаб, “Ёш хиваликлар” ҳукуматини ағдариб ташлайди. Большевиклар халқ нозирларини қамоққа олиб, кўпчилигини отиб ташлашди. Натижада айрим нозирлар Жунаидхон ва бошқа совет ҳукуматига қарши қурулли ҳаракатлар сафига қўшилади, баъзилари эса чет элларга ўтиб кетишга мажбур бўлишади.

“Ёш хиваликлар”нинг бир қисми кейинчалик афв қилинди ва улар Хоразмдаги совет давлати қурилишида фаол иштирок этишади (1923 йил октябргача). “Ёш хиваликлар” шу тарзда расман 1921 йил мартигача сиёсий ташкилот сифатида фаолият кўрсатишган ва ҳукумат таркибида иштирок қилишди. Полвонниёзхожи Юсупов раислигидаги ҳукумат большевиклар томонидан ҳокимиятдан четлатилгач, кўпчилик “Ёш хиваликлар” 1920 йил май ойида ташкил этилган Хоразм компартиясига аъзо бўлиб киришга мажбур бўлишди. Аммо улар компартия сафларида бўлишса ҳам, ўз миллий хусусиятларини намоён қилишга интилдилар. Бироқ уларнинг аксарият қисми 1937-38лардаги “Катта террор” даври қатағонларида қурбон бўлишади.

Шу ўринда тараққийпарвар “Ёш хиваликлар” ҳаракати (партияси)нинг Хоразмда кечган жараёнларда таъсири катта бўлгани, тарихда муҳим ўрин тутганини мамнуният билан қайд этган ҳолда, Полвонниёзхожи Юсупов,

Бобоохун Салимов, Назир Шоликоров, Худойберган Девоннов сингари машхур сиймоларнинггина номлари санаб ўтилади. Бироқ Хоразм жади́длари сафида яна кўплаб тараққийпарварлар бор эдики, улар ҳам жамиятдаги жараёнларга сезиларли таъсир кўрсатишган. Шундан келиб чиққан ҳолда қуйидаги, тарих фанида кам тадқиқ қилинган шахслар фаолиятига тўхталиб ўтамиз.

МУҲАММАДМУРОДОВ ҲУСАЙИНБЕК–“Ёш хиваликлар” ҳаракатининг лидери. Тарихий асарларда ва айрим ҳужжатларда Ҳусайинбек Матмуродов номи билан ҳам қайд қилинади. Россиянинг 1873 йилги босқинчилигига қарши курашган қаҳрамон-Матмурод девонбегининг ўғли.

Болалигида отаси томонидан қози Иноятулла охун ва қозикалон Салимохун, Юсуф ҳожи Доий сингари ўз даврининг машхур шахсларига шогирд қилиб беради. Хивадаги мактабни тамомлаб Муҳаммад Раҳимхон 2-Ферузхон мадрасасида таҳсил олади. Мадраса таҳсили давомида дин ва фикҳ илмини эгаллаш билан бирга адабиёт, шахмат билан жиддий шуғулланади.

Мадраса таҳсилидан сўнг Ферузхон саройида, сўнгра Янги Урганч ҳокимлигида божимон сифатида фаолият кўрсатади. Ферузхон томонидан у ўзига Нозирий тахаллусини қўллайди. Мумтоз адабиётга хос кўплаб ғазаллар ёзиб бой ижодий мерос қолдирган. Адабий асарлари Тошкентдаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

1873 йилги Россия босқинига қарши отаси қўшинида қарши курашган. Истилодан сўнг отаси билан бирга дастлаб Казалинск, сўнгра Калугага сургун қилинган. Сургундаги даврида-1876-78 йилларда Воронежга бориб, шаҳардаги кадетлар ҳарбий корпусида таҳсил олади. Рус тили ва адабиётини, ҳарбий таълим соҳасини чуқур ўрганади. Отаси билан сургундан қайтиб келиб божимонлик фаолиятини давом этдиради. 1901 йилда

отаси вафот этгач Ферузхон даъвати билан Ҳусайин Муҳаммад Мурод ўғли девонбеги вазифасига киришади. 1905 йилда Хивада ўз номига 18 хужралик мадраса барпо этдиради.

1910 йилда Ферузхон вафот этгач Асфандиёрхон даврида ҳам девонбеги лавозимида фаолият кўрсатади. Ҳусайинбек Муҳаммадмуродов 1912 йилда Асфандиёрхон бошчилигидаги делегация таркибида Москва, Санкт-Петербург шаҳарларига ташриф буюриб, император Николай 11 ва сарой амалдорлари билан учрашган.

Бош вазир Исломхўжанинг хонликда мавқеи оша бошлагач, Ҳусайинбек девонбеги, Шайхназарбой ясовулбоши, Омонгалди Сардор, Соибназар меҳтарлар билан Исломхўжа ўртасида айрим зиддиятлар келиб чиқади. Натижада Асфандиёрхон томонидан Ҳусайинбек ва унинг укалари ҳибсга олинади. Бироз вақтдан сўнг улар авф этилиб, яна саройдаги ишига қайтишади. Ҳусайинбек ҳам Асфандиёрхонга ҳамроҳлик қилиб Россияга бориб келади. 1914 йилларга келиб жаидчилик ғоялари Ҳусайинбек ва унинг сафдошларини “Ёш хиваликлар” номи билан сиёсий фаолият кўрсатишига имкон яратади. Ҳусайинбекнинг Патракдаги уйида ва бошқа жойларда ушбу гуруҳнинг йиғилишлари бўлиб ўтади.

1917 йили империя маркази-Петрограддаги феврал инқилобидан сўнг “Ёш хиваликлар” фаоллиги ошиб, апрель ойида Хивада намойиш ташкил этилади. Намойиш ва монархияга қарши ислохотлар манифестининг ташкилотчиси ҳам бевосита Ҳусайинбек эди. Бироқ хонликда парламент-“Идораи маршрутия” фаолияти кўп вақт ўтмай тўхтатилди. Натижада кўпчилик “Ёш хиваликлар” Тўрткўл, Чоржўй, Тошкент ва бошқа ҳудудларга қочиб кетишга мажбур бўлишди. Ҳусайинбек Матмуродов эса Толиб махсум, Исоқхўжа ва Абдусаломхўжалар билан Асфандиёрхон ҳукмига кўра

қамоққа олиниб, маълум бир муддат Қўша дарвоза ёнидаги ҳибсхонада сақланади. 1918 йилда эса Дошёқ қишлоғидаги Қўрпқўл ҳудудида хон навкарлари, ёвмуд аскарлари томонидан отиб ташланади. Полвонниёзхожи Юсупов ва бошқа сафдошлари томонидан Ҳусайинбек жасади Шоҳимардон қабристонида дафн этилади.

МУҲАММАДРАҲИМОВ ОТАМАХЗУМОХУН- Хоразмдаги жади́д фаолларидан ва республикага раҳбарлик қилган давлат арбоби. Хива шаҳрида туғилган ва мадраса таҳсилини тугатиб, Қозикалон мадрасасида мударрис, охун вазифаларида фаолият кўрсатган. Бобоохун Салимов, Полвонниёзхожи Юсуповларнинг энг яқин маслакдоши бўлган ва жади́дчилик ҳаракатидаги энг таъсирчан шахс эди.

Хонлик тугатилгандан кейинги республика даврида адлия нозирлигида масъул вазифада ишлаган. 1921 йил 23 майда 60 кишидан иборат Хоразм Марказий Ижроия Комитети ва унинг ҳайъати таркибига адлия нозирини қилиб сайланган. 1921 йил 14 сентябрда ХХСР МИКда “Олий инқилоб жазо маҳкамаси” ташкил қилинди.

Бу маҳкамага: Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов- (адлия нозирини) раис сифатида, нозирлар кенгашининг раиси-Менглихўжа Ибниязминов, олий муфаттиш раиси-Худойберган Диванов, зироат нозирини-Абдуллахўжа Абдурахмонхўжаев, дохилия нозирини Ҳасан Эрматов, туркман шўъба раиси-Янгибой Муродовлар аъзо сифатида кирган эдилар.

Ушбу маҳкаманинг асосий мақсади 1921 йил 6 мартдаги давлат тўнтариши сабаб, ҳукуматга қарши ишларни кимлар амалга ошираётганлигини аниқлаш ва унга қарши курашиш эди. Дастурамалда “ҳукумат билан аҳоли ўртасида низо чиқаришига кимлар сабабчи бўлмоқда? ХХСР ходимларими? ёки четдан келганларми?” деган савол турар эди. Шунингдек, бу дастурамалда “нозирларни кимлар

ҳибсга олдилар, уларга қандай айб қўйилган эди, уларни аксилинқилобчи деб айтиш учун сиёсий бирон ҳужжатлари бормиди, ёки нозирлар жиноятни билиб қилдиларми, ёки янглиш қилдиларми?”-сингари саволлар билан ХХСРга нозирлик қилган ҳукумат раҳбарларини адолатсиз бадном қилинганлигини исботламокчи эдилар. Ҳатто дастурамалда “четдан келганлар ҳукумат раҳбарлари бўлиши мумкин эмас”,-деб алоҳида таъкидланган эди.

“Олий инқилоб жазо маҳкамаси билан бир вақтда Фавқулодда жазо комиссияси ҳам ташкил қилинган бўлиб уларнинг ҳар иккаласи ҳам ХХСР 1 қурултойи даврида сайланган нозирларни ишларини тўғри аниқлаб баҳо беришни асосий мақсад қилиб қўйган эдилар”. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 11-варақ, М. Ахангаров. “Хоразм тарихи материаллари”, 1964, 107-бет).

Олий инқилобий жазо маҳкамаси дастурамалини Бекжон Раҳмон ва Муҳаммадёқуб Холмуҳаммедовлар ёзишган ва у ХХСР МИК томонидан тасдиқланиб ишга киришилган эди. Бунинг оқибатида кўпгина хуфиёна қилинган ишлар очилиб қолиши мумкинлиги аниқ эди. Шунинг учун марказдан унинг бошқа чораси изланди.

“1921 йил сентябрь ойида ХХСР МИК мажлиси чақирилиб “ўз вазифасини бажараолмаган ва ишни чалкаштирганлиги учун”,-деган айб билан Хоразм Марказий Ижроия Комитетининг раиси-Муҳаммадраҳим Оллаберганов ишдан олиб ташланди. Унинг ўрнига ХХСР адлия нозирлиги вазифасини бажариб келган-Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов тайинланади. Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ўрнига адлия нозири қилиб Маҳмуд Раҳимов тайинланади” (Ўзбекистон Миллий архиви. Р-71-фонд, 1-рўйхат, 2-дело, 26-варақ).

Айнан Отамахзумохун даврида Хоразм ва республиканинг миллий манфаатлари юзасидан ғоятда долзарб ишлар қилинди. Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов

ХХСР МИКга раҳбар бўлгач Ҳасан Муҳаммаджоновнинг ўрнига ўзбек ҳарбий зиёлиларидан етишиб чиққан Миркомил Миршараповни ҳарбий нозир ва рус ҳарбийларидан бўлган Михаил Волошиннинг ўрнига ўзбек ҳарбийларидан бўлган Ҳасан Эрматовни доҳилия нозир қилиб тайинлади.

“Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов маориф соҳасида ҳам миллийлаштириш сиёсатини олдинга сурди. Маориф нозир қилиб қўйилган татар зиёлиларидан етишиб чиққан Ҳофиз Зиёвутдинов ўрнига ўзбек зиёлиларидан бўлган Жумамуродохунни маориф нозир қилиб тайинлади”. (Ўзбекистан Миллий архиви. Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 202-варақ).

Афсуски 1920 йилдан шу давргача кўпгина тарихий ва қимматбаҳо буюмлар талон-торож қилинган, ўзлаштирилган ва марказга олиб кетилган ва бу жараёнлар яна давом қилмоқда эди. Миркомил Миршаропов ҳарбий нозирлик вазифасига тайинланиши муносабати билан 1921 йил 15 октябрда 63- сонли буйруқ чиқарди ва бу буйруқ ХХСР МИКнинг 1921 йил 18 октябрдаги 58-сонли баённомаси билан тасдиқланди.

“Ушбу буйруқда урушда қўлга тушган ўлжалар айрим кишиларнинг мулки бўлмаслиги, Хоразм худудидан четга чиқарилиб кетилмаслиги, шунингдек, ҳозирги вақтда Хоразм коммунистик партияси аъзолари ва ХХСРдаги Россияликлар қўлида бўлган нарсаларни тезлик билан Хоразм аскар таъминот шўъбасига топшириш лозимлиги, ушбу вақтга қадар айрим шахслар тарафидан уруш баҳонаси билан олиб кетилган нарсаларни қайтариб беришнинг қатъий чораларини кўриш, шунингдек 2-ўқчи бригадаси штаби ҳам, унинг таъминот шўъбаси тарафидан 1920 йилда ва 1921 йилнинг бошларида олиб кетилган нарсаларни ўз ўрнига қайтариши белгиланди. Шунингдек, Хоразмдан олиб кетилиб Бухорода сотилган

бриллиантларни ўз жойига қайтариш вазифаси ҳам кун тартибига қўйилди. Шунинг билан бирга Хоразм тупроғидан четга олиб чиқилиб кетилган тарихий, қимматли нарсаларнинг кимлардалигини аниқлаш, жумладан Хоразм халқининг ҳарбий ҳаётини кўрсатадиган қурол ва Хоразмнинг сипоҳигарчилик даврини кўрсатадиган олмос, бриллиант, олтин, кумуш каби қимматли нарсаларга бундан кейин эҳтиёт бўлишни ХХСР ҳукуматидан сўралган эди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 6-дело, 50-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов Хоразм Халқ Совет республикасининг бошқа давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш ва республикани тараққий қилдириш борасида ҳам бир қанча ишларни амалга оширган эди. Жумладан, қўшни Афғонистон, Бухоро ва бошқа давлатларда Хоразмнинг элчихоналарини очиш ҳамда уларнинг элчихоналарини Хоразмда ташкил этишга рухсат берди.

Афғонистондаги элчихонага раис қилиб Бобоохун Салимов тайинланди. У 1920 йил апрелдан 1921 йил март ойигача Хоразм Халқ Совет республикасида адлия нозири бўлган, Полвонийезхожи Юсупов ҳукумати ағдарилгач у ўзини ҳукумат ишларидан четга олиб юрган эди. Унинг котиби қилиб Абдуллахўжа Абдурахмонхўжаев ва элчихона аъзоси қилиб Марат Тўраев белгиланди.

“Бухоро Халқ Совет республикаси элчихонасига раис қилиб Мулла Ўроз Хўжамуҳамедов белгиланди. У республика ҳукумати аъзолигига киритилган эди. Ўроз Хўжамуҳамедов Хоразм Халқ Совет Республикаси делегацияси таркибида Москвага бориб РСФСР ва ХХСР ўртасида имзоланган 1920 йил 13-сентябрдаги 24 моддадан иборат шартномани тузишда қатнашган эди. Шунингдек, у ўзбеклар ва туркманлар ўртасидаги низоларни тугатиш мақсадида ХХСРнинг туркман шўъбаси

рахбари сифатида кўпгина ишларни ҳам амалга оширганди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71- фонд, 1-руйхат, 3-дело, 219-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов раҳбарлик қилган даврда хоннинг ва хон амалдорларининг тортиб олинган экин ерлари, кўллар, тўқайлар ва бойлардан тортиб олинган ҳовли жойлар, уларнинг боғлари ерсиз ва кам ерлик деҳқонларга бўлиб берилди. “Фақат 1921 йилда 6,5 минг десятина (7095 гектар) ер ерсиз ва кам ерлик деҳқонларга бўлиб берилди” (М. М. Маткаримов “Аграрные преобразования в Хорезме и их социально-экономические последствия”, диссертация қўлёзмаси, Тошкент, 1976, 48-бет).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов динга, диндорларга ва вақф ерига, умуман олганда ХХСРнинг ишларига қайтиятли раҳбар сифатида ёндошди ва Кремль томонидан чизиб берилган андозани бутунлай рад қилди.

Тарихий вазиятга кўра, асрлар давомида диний ақидаларга эътиқод қилган халқ оммасида бирданига вақфни бекор қилиб инқилоб яшаш қийин эди. Ерсиз ва кам ерлик деҳқонларга вақф ерларидан бўлиб берилган ерларда ҳам иш кўнгилдагидек эмас эди. Шу боисдан ҳам вақф ерларга экин экиб ҳосил олган деҳқонлар ўз ерларида етиштирилган ҳосилни кечқурун, яширин равишда ушбу ернинг собиқ эгаларига, масжид имомлари, мадрасалар мутаваллиларига олиб бориб беришарди. Шунинг учун ҳам Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСРнинг 11-қурултойида қабул қилинган вақф тўғрисидаги қарорларни бекор қилди. Шариат нормаларини тиклай бошлади. Ислом динига ишонувчиларнинг ҳурматини жойига қўйди. Вақфдан олинадиган солиқни бекор қилди.

Шунингдек, Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР ҳукумати ишларига коммунистик партия аъзоларининг аралашishi ва раҳбарлик қилишига чек қўйишга ҳаракат

қилди. Унинг миллий раҳбар сифатида танлаган тўғри стратегиясида, бир республика ҳудудида коммунистик партия марказий комитети ва ҳукумат марказий ижроия комитетидан иборат қўшҳокимиятчилик бўлиши мумкин эмас эди.

Хоразмда амалга оширилаётган Отамахзумохуннинг бундай миллий раҳбарлик бошқаруви табиийки Кремльдан юборилган вакилларга тўсқинлик эди. Тўсқинлик кучаймаслиги ва ХХСРни таъсир доирасидан чиқармаслик учун, РСФСР МИК ва халқ комиссарлар совети 1921 йил октябрь ойининг охирларида Бутун Россия МИК аъзоси, Октябрь тўнтариши кунларида Петроград ҳарбий-революцион комитети аъзоси, РКП (б) МК Туркистон Бюроси ва Туркистон комиссияси раиси, В. И. Лениннинг топшириғига биноан Ўрта Осиёга юборилган Адольф Абрамович Иоффе раҳбарлигида ХХСРга фавқулодда комиссия юборди. Комиссия Хоразмда амалга оширилаётган миллий бошқарув тизимидаги ишларни бекор қилишга ҳаракат қилди. "Бунга қарши Хоразм МИКнинг раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов Адольф Абрамович Иоффегга, Хоразм республикасининг ички ишларига аралашадиган бўлса 24 соат ичида Хоразмни ташлаб чиқиб кетиши ҳақида талабнома топширди" (Н. Қаландаров "Образование и деятельность Хорезмской коммунистической партии", Тошкент, 1975, 154-бет).

Отамахзумохуннинг Хоразмда тинчликни ўрнатиш борасидаги саъйи-ҳаракатларида ҳарбий нозир Мирокмил Миршаропов билан ҳамкорлиги катта натижалар берди.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ХХСР ҳудудида тинчлик ўрнатиш, бунинг учун муросага бориш мақсадида Қурбон Муҳаммад сардор-(Жунаидхон) билан ҳам 1921 йил 6 ноябрда "Бирлик келишуви шартномаси" тузишга муваффақ бўлди.

Яъни Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов шартнома имзолаб, ундан олдинги рус ҳарбийларининг қўполлик билан қилган тактикасини такрорламаганди. Маълумки, 1921 йил октябрь ойининг бошларида Жунаидхон “Ўрта қудуқ” номли ҳудудда турганида Закаспий фронтининг қўмондонлари-Бияев ва Белоусовлар уни ўраб олиб бутунлай таслим бўлишга мажбур қилганди. Шартномага биноан Жунаидхон ўз қуролларини ҳам топшириши керак эди. Аммо Жунаидхон бу талабни миллий лидер сифатида тан олмади ва келишилган кунни қуролларини топширмади.

Шартнома бажарилмагач Белоусов ва Бияевлар 12 кишилик отлик қўшин билан Жунаидхон олдига етиб борди ва шартноманинг бажарилишини талаб қилди. Жунаидхон шарт-номани рад қилгач эса унга тўппонча ўқталаб асир олинганини маълум қилди. Аммо Жунаидхон ва унинг шериклари ўша вақтда Белоусовни ва Беляевларни отиб ўлдирдилар.

Шу тариқа Беляев ва Белоусовларнинг Жунаидхонни куч ишлатиш йўли билан бўйсундириш нияти амалга ошмаган эди.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов куч ишлатиш йўли билан иш битмаслигини билгач Жунаидхон билан мурасага келиш учун 5 кишилик комиссия тузди. Комиссия раислигига доҳилия нозири Ҳасан Эрматов белгиланди ва унинг аъзолигига ҳарбий ишлар нозири Миркомил Миршарапов, адлия нозири муовини, руҳоний-Исо охун, котиблик вазифасига Муҳаммад Юсуп девон Отажонов, туркманлардан вакил сифатида-Элмуҳаммад Чариевлар комиссия таркибига киритилди. Ушбу комиссия 1921 йил 5 ноябрда Жунаидхон билан музокаралар олиб бориб яраш шартномасини тузишга муваффақ бўлдилар.

“Шартномани Жунаидхон томонидан унинг энг яқин маҳрами Шайх Нафас Холниёз ўғли, Жунаидхоннинг энг

эътиқодли руҳонийси Хон Эшон ва бошқа бир қанча кишилар имзолаган эдилар. Шартнома 7 пунктдан иборат бўлиб “Бирлик шартномаси” деб юритилган эди”. (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фанд, 1-рўйхат, 3-дело, 204-207-варақлар).

ХХСР раҳбариятининг миллий руҳдаги давлатчилик бошқаруви, ўз ички ишларини ўзи мустақил равишда амалга ошираётганлиги РСФСРнинг Хоразм ХСРдаги мухтор вакили -Иосиф Моисеевич Быкга, Хоразм коммунистик партияси раҳбарлари номи билан иш олиб бораётган айрим шовинистларга ёқмас эди. Улар халқнинг сиёсий жиҳатдан ўз йўлларини аниқ белгилаб ола олмаганликларини яхши сезиб давлат тўнтаришлари ва давлат раҳбарларини ўзгартириб туриш сиёсатини амалга ошириб турдилар. РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Бык 1921 йил 10 ноябрда РСФСР ташқи ишлар халқ комиссарлигига ёзган хатида “ҳозирги Хоразмнинг ҳукумат раҳбарлари Хоразм учун керак эмас. Ҳукумат бутунлай Менглихўжа Ибняминов ва Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов қўлига ўтди. Миллий масала билан айрим интеллигенция шуғулланади”, деб ёзган эди. (Н. Каландаров, “Образование и деятельность Хорезмской Коммунистической партии”, Тошкент, 1975, 155-бет).

Отамахзумохун Хоразм ҳукумати ички ишларига аралашгани учун РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкни воҳага қайтиб келмаслик талаби бўйича 19 ноябрь куни РСФСР ҳукуматига мурожаат йўллайди. Бироқ Кремль муносабат билдиравермагач, Отамахзумохун янада жиддийроқ ҳаракат қилишга киришади. Жумладан, 22 ноябрь куни Россия ҳукуматига радиотелеграмма юбориб, РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкнинг ўз ваколати доирасидан чиқиб, Хоразм ҳукуматини халқ душмани дея тарғибот

Хоразм жадидалиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

қилаётгани, миллатлар орасига низо солаётгани, қонхўрлиги ва талончилиги учун зудлик билан чақириб олишни сўрайди. Акс ҳолда, рўй бериши мумкин бўлган кўнгилсизликлар, икки давлатнинг орасига сиёсий ва иқтисодий алоқаларига раҳна солиши, дўстликнинг ўрни урушга айланиши эҳтимоли юқорилигини маълум қилганди. Бу радиотелеграмма Хоразмнинг РСФСРдаги доимий вакили Султон қори Жуманиёзов, ва таржимон Жуманиёз Оллақулиевлар томонидан Кремлдаги В.И.Ленин, Чичерин, Калининларга етказилади.

Бироқ Кремль маъмурияти ҳам Хоразмдан қилинган иккинчи мурожаатга расман жавоб бермай эътиборсиз қолдиради. Натижада 1921 йил 23 ноябрь куни Отамахзумохун Хоразм ҳукуматининг йиғилишини ўтказиб, РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкнинг зудлик билан, 24 соат ичида ХХСР ҳудудини тарк этиши ҳақида қарорини чиқаради. 1921 йилнинг 25 ноябрь куни Хоразм радиоси Хоразм ҳукуматининг 17 нафар раҳбарлари томонидан имзоланган қарорини ўқиб эшитиради. Вазиятнинг таранглигини сезган Кремль шундан сўнггина РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Иосиф Моисеевич Быкни Москвага қайтариш ҳақида расман қарор чиқаради. Бироқ Иосиф Моисеевич Бык 27 ноябрь куни Хивадаги Қизил Армия кучларига таяниб, гўёки ХХСР МИК ва Хоразм коммунистик партияси фавқулодда мажлисини чақиради.

Мажлисда республика раҳбари Отамахзумохун ва ҳарбий нозир Миркомил Миршаропов “халқ душмани” дея аталади.

Ана шундай фикрга таянган ҳолда 1921 йил 27 ноябрда Хоразм коммунистик партияси марказий комитети, Хоразм марказий ижроия комитети, республика нозирлар кенгашининг кенгайтирилган қўшма мажлисини чақирди. Ушбу мажлисда Хоразм марказий ижроия комитетининг

раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимовни, Хоразм республикаси нозирлар кенгашининг раиси Менглихўжа Ибнияминовни, Хоразм марказий ижроия комитетининг иш бошқарувчиси- Бекжон Раҳмонни, Хоразм марказий ижроия комитети ижроия бўлимининг бошлиғи Муҳаммаджон Абдаловни, молия нозири-Муҳаммад Юсуп Отажоновни, доҳилия нозири - Ҳасан Эрматовни, хорижия нозири -: Мулла Ёроз Хўжамуҳамедовни, ҳарбий ишлар нозири Миркомил Маршароповни, туркман шўъба раиси-Янгибой Муродовни, Тригуловни, Агайдаровни, Юнгировни Хоразм халқининг душмани,-деб эълон қилишди. Уларни ишдан олиб ташлаш ва қамашга қарор қилинди” (Ўзбекистон Миллий архиви, Р-71-фонд, 1-рўйхат, 3-дело, 235-варақ).

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов мажлисга чақирилмади. У ўз устидан чиқарилган ҳукмдан хабар топгач Оллақулихон мадрасасида яшириниб жон сақлашга ҳаракат қилди.

Бироқ РСФСРнинг Хоразмдаги мухтор вакили Бык ва бошқа мустамлакачилар томонидан уюштирилган фитна натижасида фақатгина Отамахзумохунгагина эмас, ХХРнинг барча раҳбарларига нисбатан навбатдаги тўнтариш қилинди.”1921 йил 27 ноябрда уюштирилган фитнага кўра, ХХР марказий ижроия қўмитаси ва нозирлар шўросининг кенгайтирилган қўшма мажлисида ХХР марказқўмининг раиси Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов, ХХР нозирлар шўросининг раиси Менглихўжа Ибнияминов, Марказқўм иш бошқарувчиси Бекжон Раҳмон, марказқўм бўлим бошлиғи Муҳаммад Абдалов, молия нозири Муҳаммад Юсуф Отажонов, доҳилия нозири Ҳасан Эрматов, хорижия нозири Мулла Ёроз Хўжамуҳаммедов, ҳарбий ишлар нозири Миркомил Миршаропов, туркман шўъбаси раиси Янгибой Муродов, шунингдек Тригулов, Агайдаров, Юнгировлар Хоразмнинг душмани деб эълон қилинди. Уларни отиб

ташлаш ва қамашга қарор қилинди”(Ўзбекистон Миллий архиви, 71-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 235-варақ).

Бык Хивадаги 300 нафар пулемёт ва милтиқлар билан қуролланган Қизил армия қўшини билан ҳарбий нозир Миркомил Миршароповнинг уйига бостириб, ҳовлини ўққа тутдиради. Тасодиф туфайли омон қолган Миршаропов ҳовлидан олиб чиқилиб, кўчадаги оломоннинг кўз ўнгида дўппосланган ҳолда олиб кетилади. Бык Отамахзумохуннинг ҳам уйини ўраб олдиради, аммо уни топишнинг иложи бўлмайди. Қизил Армияга таянган Бык Нуриллабойдаги ҳукумат уйи олдида “ Сенларга мустақил давлатлигингизни шундай кўрсатиб қўяман”, дея очиқчасига қичқиради.

Отамахзумохун Муҳаммадраҳимов ўз устидан чиқарилган ҳукмдан хабар топгач, қочиб яширинишга мажбур бўлади. Полвонниёз ҳожи Юсуповнинг “Хотиралари”да ёзилишича, Отахмахзум Хивада яшириниб юрган жойларида касал бўлиб вафот этган. (айрим манбаларда уни Оллоқулихон мадрасасида яшириниб юрганини билиб, топиб отиб ташлашган-С.С. У.Б.)Маҳалла оқсоқоли келиб ҳукуматга маълум қилди. Ҳукумат товариш Быкга эълон қилди. Бык докторни юбориб кўрсатиб, ондин сўнг дафн қилмоққа буюрди. Бул докторни кўрсатганидин мақсад шул турур, ёлғондин айтғон бўлмасунлар, деб. Докторнинг айтгани бирлан хотиржам бўлиб қолди. Ҳам ҳукуматнинг тамоми ихтиёри товариш Быкнинг қўлинда бўлди”.

Шу тариқа Отамахзумохуннинг республика давридаги раҳбарлик фаолияти шовинист раҳбарлар туфайли кўп вақт давом этмади. 1921 йил май-сентябр ойларида адлия нозир, сентябрь-ноябр ойларида эса республика марказий ижроия комитети раиси вазифасида икки ойгина фаолият кўрсатди.

БОБОНИЁЗОВ ЖУМАНИЁЗ - Хоразмлик жадиждларнинг “Ёш хиваликлар” партияси фаоли ва “Катта террор” давридаги қатағон қурбони бўлган шахс. 1877 йилда савдогар оиласида туғилган. Дастлаб шаҳардаги эски мактабда, сўнгра мадрасада таҳсил олади. Сўнгра Жуманиёз қори номи билан Паҳлавон Маҳмуд мақбарасида фаолият юритади. Шунингдек Хива шаҳридаги дўконларида савдо билан шуғулланади. Савдогарлик қилиб Эрон ва Оренбургга бориб келади. Ислоннинг бешинчи фарзи ҳаж зиёратини ҳам бажаради..

Бир гуруҳ тараққийпарвар жадиждларнинг “Ёш хиваликлар” ҳаракати ташкил этилганда, биринчилардан бўлиб аъзо бўлади. 1916 йилдаги халқ кўзғолонида иштирок этади ва мағлубиятга учрашгач, Тўрткўл, Чоржўй ҳудудларида қочқинликда яшайди.

1920 йилда хонлик тугатилиб республика ўрнатилгач инқилобий қўмита комиссари, 1922 йилдан маориф халқ нозирлигида фаолият кўрсатади. 1925-28 йилларда округ халқ таълими бўлими ҳайъат аъзоси, 1928-31 йилларда округ ижроия қўмитаси раиси ўринбосари, 1931-36 йилларда округ осори-атиқалар бошқармасида илмий ходим, 1936 йилдан кейин бошқарма бошлиғи сифатида меҳнат қилади.

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори Баҳром Ирзаевнинг архивдаги изланишларига кўра, 1936 йилнинг 3 сентябрида округ ИИХК бошқармаси бошлиғи Калмиков томонидан Ж.Бобониёзов “Ҳазрати полвон” масжидида аксилинқилобий ташкилот тузганликда айбланиб қамоққа олинади. Бу пайтда унинг оиласида 44 ёшли турмуш ўртоғи Ниёзжон, Жонибек, Матсодиқ, Ойшажон исмли фарзандлар бор эди. 1937 йилнинг 25 август куни округ “Учлик” суди Жуманиёз Бобониёзовни 5 йил қамоқ жазосига ҳукм қилади. Ж.Бобониёзов Нарпайдаги МТЛ (меҳнат тузатув лагери)да ҳукмни ўташга юборилади. Бироқ унинг сўнгги

тақдири номаълум. 1991 йилнинг 30 ноябрида Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан оқланган.

Жуманиёз хожи Бобониёзов томонидан “Хива инқилобий ҳаракати тарихига оид материаллар” номли хотиралар ёзиб қолдирилган. Ушбу асар Ўзбекистон Миллий архиви (125-фонд, 1-руйхат, 609-иш) сақланади.

ДЕВОНИЙ КОМИЛ (1887-1938). “Ёш хиваликлар” партиясининг аъзоси бўлган ижодкор. 1887 йилда Хиванинг Сангар қишлоғида туғилган. Муҳаммад комил Исмоилжон ўғли. Бобоси Муҳаммад Паноҳ Хива хонлигининг тўп қуювчи қуролсоз устаси, шунингдек наққош, хаттот, мусиқа ва адабиёт бўйича ҳам маҳоратга эга бўлган. Худойберган муҳркан ва Исмоил ҳам отаси сингари хаттот, наққош, мақомшунос бўлишган. Комил ҳам ана шу муҳитда камол топди ва 13 ёшида отаси вафот этгач амакиси Худойберган муҳркан васийлигида вояга етди Арабхон мадрасасида Юсуф хожи Доийдан таълим олади.. Комилнинг иқтидорини сезган Ферузхон уни сарой девонига ишга олади. Танбур, дутор, ғижжак сингари мусиқа асбобларининг моҳир ижрочиси, наққош уста, заргар, муҳркан, қуролсоз бўлиб ҳам танилди. 20 аср бошларида Хивада барпо этилган мадраса, масжид, минора ва бошқа обидаларни барпо этиш, мармар тошларга ғазаллар ўйиб, нақш билан сайқал беради. Шоир сифатида девон тартиб беради.

Хоразмдаги ижтимоий жараёнларга аралашиб жадиждларнинг “Ёш хиваликлар” партиясига аъзо бўлиб киради. Хонлик тугатилгач ташкил этилган республикада масъул вазифаларда фаолият кўрсатади. 1922 йилда республиканинг илк миллий ордени ҳам Комил Девоний томонидан тайёрлаган. Бироқ РСФСРнинг Хоразмдаги вакиллари ва бошқа шовинистлари томонидан тазйиқ ўтказилгач, 1923-1932 йилларда қўшни Тошховузга кетишга мажбур бўлади. 1935 -37 йилларда Тошкентда

яшаб Тошкент ва водийнинг наққошлик санъатини ўрганади ва амалий санъат билан шуғулланади. 1937 йилнинг кузида Тошкентнинг 3-Қоратош маҳалласи 8-уйдаги хонадонидан қамоққа олинади. 1938 йил 10 февралда “Учлик” қарори билан отувга ҳукм этилган. 1958 йил 19 сентябрда собиқ иттифоқ Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан оқланган.

: Комил Девоний ижодий мероси таниқли адиб Комил Аваз томонидан тадқиқ қилиниб, “Комил.Девон” номли асари Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008 йилда чоп этилган. Шунингдек тарихчи Баҳром Ирзаев томонидан архив маълумотларининг ўрганилиши сабаб, Комил Девоний ҳақида бир қанча мақолалар ёритилган.

ЁҚУБОВ БОБОЖОНБОЙ - 19 аср охири ва 20 аср бошларида яшаб сиёсий фаолият олиб борган жадид фаоли. Хоразмнинг бой мулкдорларидан бири сифатида Хива, Янги Урганчда савдо дўконлари, ерларига эгалик қилган. Тараққийпарвар инсон сифатида жадид мактабларини молиявий қўллаб турган. 1912 йилда Асфандиёрхон томонидан Ҳусайинбек Матмуродов, Полвонниёзхожи Юсупов сингари 10 нафар кишилар қаторида қамалади. Бир оз муддат ўтиб озодликка чиқади ва хонлик истибдодига қарши Полвонниёзхожи Юсупов, Назир Шоликоров, Отажон Сапоев, Худойберган Девоновлар билан кураш олиб боради. “Ёш хиваликлар” сафига дастлабки аъзо бўлган фаоллардан. 1917 йил апрелидаги Асфандиёрхонга қарши намоишда иштирок қилган. “Идораи маршрутия” раиси Бобоохун Салимов билан ҳамкорлик қилган. “Идораи маршрутия” тугатилгач, Бобожонбой Ёқубов ҳам таъқиб қилинади ва Тошкент шаҳрига қочиб боришга мажбур бўлади. Жунаидхон ва Асфандиёрхонлар томонидан қамоққа олинган дўсти Ҳусайинбек Матмуродовни қутқариш учун Туркистон Халқ

комиссарлари советига хонликдаги вазият тўғрисида ҳисобот ёзиш ташаббускорларидан.

Хонлик тугатилгач республика даврида масъул вазифаларда фаолият кўрсатади. 1921 йил 6 мартда Полвонниёзхожи Юсупов ҳукумат раислигидан четлаштирилгач, Жабборберган Қўчқоров раислигида муваққат ҳукумат тузилади. Бобожонбой Ёқубов ушбу муваққат ҳукумат раиси ўринбосарлигига сайланади. Шунингдек у ижтимоий таъминот нозири қилиб ҳам сайланади. Аммо 1921 йил 15-23 май кунлари бўлиб ўтган Бутунхоразм иккинчи қурултойидан кейинги ҳукумат таркибига киритилмаган.

ОЛЛОҚУЛИЕВ ЖУМАНИЁЗ - Хоразм жади́дларининг “Ёш хиваликлар” партияси фаоли ва Хоразм республикасида масъул вазифаларда ишлаган, “Катта террор” даврида қатағон қурбони бўлган шахс. 1898 йилда Хивалик қорақўл савдогари оиласида туғилган. Оиласининг Туркистон генерал губернаторлигининг Амударё бўлими ҳудудларида кўплаб ерлари, савдо дўконлари, ишлаб чиқариш корхоналари бўлган. Жуманиёз Хивадаги жади́д мактаби ва Қозикалон мадрасасини тугатиб, Асфандиёрхон ва Саид Абдуллахон саройида котиб бўлиб хизмат қилади. 1918 йилда Хива хонлигининг Петроград ва Москвадаги вакили бўлиб Россияда фаолият кўрсатади.

Тараққийпарвар инсон сифатида Бобоохун Салимовнинг давъати билан “Ёш хиваликлар” партиясига аъзо бўлиб киради. Хонлик тугатилгандан кейинги республика даврида масъул вазифаларда фаолият кўрсатади. 1920-21 йилларда республика ташқи ишлар нозири ўринбосари сифатида фаолият кўрсатади. 1920 йилда Бобоохун Салимов бошчилигидаги РСФСР билан шартнома тузиш учун Москвага борадиган делегация таркибига киритилади. Бироқ унга Тошкентдаги Туркистон

АССР раҳбарияти турли сохта айблар қўйиб, Москвага боришига йўл қўйилмайди.

1924 йилда Хоразм республикасининг РСФСРдаги вакили бўлиб ишлайди. 1924 йилдаги миллий чегараланиш сиёсати туфайли ХССР тугатилгач, Жуманиёз Оллоқулиев Бекжон Раҳмоннинг давлати ва Ўзбекистон Халқ комиссарлари совети раиси Файзулла Хўжаев таклифи билан пойтахт Самарқандга-халқ комиссарлари совети раисининг қишлоқ хўжалиги бўйича маслаҳатчиси ва референт қилиб ишга ўтказилади.

1937 йилгача Тошкентда Халқ комиссарлари советида фаолият кўрсатади. Пойтахтдаги Пушкин кўчаси 40-уйда истиқомат қилади. 1937 йилнинг 11 июль куни ЎзССР ИИХК лиги 4-бўлими ходими Агабеков томонидан тайёрланган қарорга кўра, иш жойида ҳибсга олинади. Уйи тинтув қилиниб, молу мулки хатлов қилинади.

1937 йилнинг 13 июлидан 1938 йил 3 январгача Крилов, Агабеков, Борженко, Абрамянц, Акжигитов сингари ИИХК терговчилари томонидан сўроқ-суриштурувлар олиб борилган. ЎзССР ЖКнинг 66-моддаси биринчи қисми билан аксилинқилобий тарғибот олиб борганлик айби қўйилган. 1937 йилнинг 9 декабридаги “Учлик” томонидан суд қилиниб, отувга ҳукм этилган. 1938 йилнинг 7 январида ҳукм ижро этилган.

Турмуш ўртоғи Зоя Александровна Аллақулованинг 1957 йил феврилидаги аризасига кўра, иш қайта кўриб чиқилиб, 1957 йил 5 март куни Жуманиёз Оллоқулиев собиқ иттифоқ Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан оқланади.

Жуманиёз Оллоқулиев фаолияти тарихчи олим Баҳром Ирзаевнинг “Халқ турмуш шароитини яхшилашга интилан маърифатпарвар” номли мақоласида (“Янги Ўзбекистон” газетаси 2020 йил 14 октябрь) ҳамда санъатшунос ва тарихчи олим Сирожиддин Аҳмаднинг “Қизил мустамлака:

эълон қилинмаган уруш. Катта қирғин қомуси (1929-1950), ("Info Capital Books" нашриёти, Тошкент-2022 йил) номли асарида қисман ёритиб ўтилган.

ОЛЛОҚУЛИЕВ ИБРОҲИМ - Хоразмлик жадидаларнинг "Ёш хиваликлар" партияси аъзоси. 1900 йилда Хива шаҳрида бадавлат савдогар оиласида туғилган. Давлат ва жамоат арбоби Жуманиёз Оллоқулиевнинг укаси. Хивадаги жадида мактаби ва Қозикалон мадрасасида таҳсил олган. Бекжон Раҳмон Хоразм республикасида маориф нозир пайтида унинг референти сифатида фаолият кўрсатган ва акасининг тавсияси асосида 1923-25 йилларда Самарқандда, сўнгра Москвадаги Тимирязов номи Қишлоқ хўжалик академиясининг кимё факультетида таҳсил олади. 1927 йилдаги талабалик даврида Москва комсомоллари ичидаги шовинист кайфиятдаги кишилар томонидан ўлдириб кетилади.

САПАЕВ ОТАЖОН МАҲРАМ - 19 аср охири ва 20 аср бошларидаги жараёнларда фаол қатнашган жадида намоёндаси. Асфандиёрхон даврида маҳрам сифатида фаолият кўрсатган. Доимий равишда жадидаларнинг "Таржимон" газетасини ва бошқа нашрларни ўқиб борган ва тарғибот қилиб турган. Полвонниёзхожи Юсупов, Бобоохун Салимов, Худойберган Девоновлар билан маслакдош бўлган. 1914 йилдан сиёсий фаолият билан шуғулланган. 1917 йил апрелидаги намоёишда фаол иштирок қилган. "Идораи маршрутия" тугатиб юборилгач, Асфандиёрхон таъқибидан қочиб Тошкентда яшашга мажбур бўлади. 1918 йил мартда Полвонниёзхожи Юсупов билан "Ёш хиваликлар" ҳаракатини сиёсий партия тарзида ташкил этиш ташаббускорларидан. 1918 йил июл ойида Тошкентда "Ёш хиваликлар" Хива инқилобий партиясининг саркотиби этиб сайланади. Йиғилишда партиянинг дастур ва вазифалари акс этган "Манифест"даги иккинчи банд - "Хива ҳудудини Туркистон

Республикасига қўшиб, РСФСР таркибига киритиш” қисмини олиб ташлашни коммунист Шокир Сиддиқовдан талаб қилади. Бироқ Отажон Сапаевнинг қаршилигига қарамай, бу банд ўз ҳолича қолдирилади. Отажон Сапаевнинг Хоразм жадиदчилик ҳаракатидаги иштироки ва ҳаёти, фаолияти, тақдири умуман тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

УМАРОВ МУҲИДДИН - 20 аср бошларида Хоразмдаги жадидчилик ҳаракатининг фаолларидан. Полвонниёҳжи Юсупов, Отажон маҳрам Сапаевларнинг яқин маслакдоши бўлганидан, жадид тараққийпарварлари сафига қўшилган. 1914 йилдан “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг фаолларидан бўлган. 1917 йил апрелидаги хонлик ва мустамлакачиликка қарши намойиш иштирокчиси. “Идораи маршрутия” ташаббускорларидан. “Ёш хиваликлар” таъқибга учрагач дастлаб Тўрткўлга, сўнгра декабрь ойида Тошкентга қочишга мажбур бўлади. 1918 йилнинг март ойида Тошкент шаҳрида “Ёш хиваликлар” инқилобий қўмитасининг хазиначиси бўлган. 1920 йил ташкил этилган республикада турли масъул вазифаларда фаолият кўрсатган. 1920 йил август сентябрь ойларида Бекжон Раҳмон бошчилигидаги делегация сафида Бокуда ўтказилган шарқ халқлари қурултойида қатнашган. Муҳиддин Умаров билан биргаликда Отабой Абдуллаев, П. Ашурхидинов, Бойчурин, Ҳасан Муҳаммаджонов, Муҳаммадшариф Рўзимуҳаммедов, Нурилло Ҳожиев, Абдулла Эрмонов, Юсупов Рўзимуҳаммад, Ваис Раҳимий сингари Бокуга борган Хоразмликларга айнан Истамбулда таҳсил олиб қайтган ва бу даврда Хоразм республикасида нозирлик қилаётган Бекжон Раҳмон бошчилик қилган.

ХУДОЙБЕРГАНБЕК МАТНИЁЗБЕК ўғли - Хоразмдаги жадидлар ҳаракатининг фаолларидан ва Гурлан беклигида жадид мактабларини ташкил қилган шахс. Бу исмни барча

хоразмликлар сингари гурланликлар ҳам ўз талаффузларига мослаб Худирганбек деб аташади. XX асрнинг бошларида яшаб ўтган Худирганбек Матниёзбек ўғли ҳақида афсуски тарихий маълумотлар кам. Унинг ҳаёти ва фаолияти ўрганилмаган. Ваҳоланки, ўз даврида гурланликлар унга атаб қўшиқ яратганлар.

Хива жийдасини йирик дейдилар,

Хивада бегимиз тирик дейдилар.

Тирик бўлса келмасмийди эллина,

Уни ҳам ўликнинг бири дейдилар.

1916 йил ёзида яратилган қўшиққа кўра, Гурлан халқи Худирганбекнинг ўлганига ишонмаган, уни бир кун ўз элига қайтиб келади, деб ўйлашган. Негаки, 1916 йил январь, феврал ойларидаги Чор Россияси ва унинг қўғирчоқ хони Афандиёрга қарши қўзғолонга айнан Худайберганбек раҳбарлик қилган.

У фақат қўзғолон раҳбари сифатида эмас, балки адабиёту-санъат ҳомийси, халқпарвар бек, Гурланда ташкил этилган жади́д мактабларининг асосчиси сифатида ҳам машҳурдир. Шунини айтиш керакки, Худайберганбекни баъзилар 1916 йилгача Гурлан ҳокими бўлган дейишади. Ваҳоланки, Лаффасийнинг “Тазкираи Шуаро” асарида ёзилишича “Пур Комил Ферузнинг ҳаётидан кейин Афандиёрхон замонида Гурланга иккинчи марта ҳоким бўлиб турадур”. Унинг ҳокимлиги 1916 йил 10 январгача давом этган. Шу йили у Хивани қамал қилган қўзғолончилар ўлдирган Мирзабоши ўрнига девонга Мирзабоши қилиб тайинланади. Демакки, Худайберганбек Гурлан Ҳокими эмас, балки бой-бадавлат беклардан бири бўлган. Бироқ кўпчилик уни Гурлан беги деб аташади. Шунини эътиборга олиш керакки, гарчи Гурлан Хива хонлигининг маъмурий бир ҳокимлиги саналсада, фақат ҳокимлик Гурландангина иборат бўлмаган. Унга ҳозирги Янгибозор туманининг кўпчилик қисми, ҳозирги Гурлан

туманининг бутун ҳудуди, Манғитнинг ҳам айрим жойлари қараган. Гурлан эса ҳокимликнинг маркази бўлган. Барча ҳудудни ҳоким бошқарган. Шунингдек, қишлоқ ва овулларнинг ҳам ўз беклари бўлган. Худайберганбек эса Гурланнинг ҳозирги маркази ва Кўнақалъадан то Хизирэли қишлоғигача бўлган ҳокимликнинг марказида бек бўлган. Унинг аجدодлари ҳам шу жойларда бек бўлишган. Шунинг учун ҳам Кўнақалъадан оқиб ўтувчи Хизирэлиёп бўйидаги ҳудудлар ҳануз Бековул деб аталади.

Бой-бадавлат Худирганбек маърифатпарвар инсон бўлган. Ҳар йили - Тошкентга бориб келар, ўша давр учун янгилик бўлган граммафон ҳам айнан Худирганбекда бўлган. Ҳатто, машҳур ҳофиз Мулла Тўйчининг грампластинкасини бекнинг ўзи Тошкентга борганида ҳофиздан совға сифатида Гурланга олиб келган. Шунинг учун ҳам асли Хивалик бўлган Шерозий ўша ерлик баъзи бойларнинг таъқибидан қочиб Гурланга, айнан Худирганбекдан паноҳ сўраб келган. Бекнинг Собирбек исмли ўғлининг суннат тўйида ҳам қатнашган.

Худойберганбекнинг Сахтиён қишлоғилик Олламберган Сатторқул ўғли, Хизирэлилик Оташ мироб каби маърифатли, элда обрў эътибор орттирган дўстлари бўлган. Улар биргаликда Гурлан элидаги аҳвол, вазият ҳақида фикрлашиб туришар, қилинажак ишларни бирга баҳамжиҳат режалаштиришарди.

Худирганбек 1916 йилга келиб мустамлакачиликнинг авжига чиқиши ва Асфандиёрнинг кайфу-сафо, шаҳвоний ҳирсга берилиши натижасида юзага келган исён учқунларини вақтида пайқади. Хон харамига қиз йиғишга чиққан Ўғил ва Хотира маҳрамлар барча бекларда бўлишиб чиройли қизларни хон олдига олиб бориш учун Гурланга келганларида халқ исёнга ҳозирланди. Маҳрамларнинг мўғирдак аравасига ўт қўйилди, маҳрамларнинг ўзлари эса қувиб юборилади. Бундай ҳол Манғит, Хўжайлида ҳам

бўлиб ўтган. Натижада халқдаги исёнкорлик кайфияти уйғонганини сезган Худирганбек ўз маслакдошлари билан маслаҳатлашиб айнан Гурланда 1916 йилнинг январь ойида қўзғолонни бошлаб юборади. Манғит, Хўжайли, Қипчоқда ҳам келишилганидек бир вақтда халқ ҳаракатга келади. Гурланликларга бош бўлган Худирганбек хонлик маркази Хива сари отланади. Қиёт, Шовот, Тошҳовуз, Қўшқўпирни ҳам қамраб олган қўзғолончилар шу тарзда Хивагача келиб пойтахт қамал қилинади. Қўзғолончиларга хонликдаги Россия қўшинлари гарнизони ҳам, хон навкарлари ҳам бас келолмагач, Асфандиёр генерал С. А. Галкин қўшини ёрдамга келгунча қўзғолончилар билан музокара олиб боради. Музокарага борган ўн бир қўзғолончи орасида Худайберганбек Матниёзбек ўғли ҳам бор эди.

Бироқ музокара тугамай туриб С. А. Галкин қўшинининг етиб келиши натижасида Худайберганбек ва яна ўн нафар қўзғолончи ҳибсга олинади. Улар қўзғолон раҳбарлари сифатида дорга осиб ўлдирилади. 5000 кишилик қуролланган жазо отряди эса хонликдаги қўзғолон бўлиб ўтган жойларда аҳолидан товон пули - контрибуция ундириб олади.

Табиийки, хон маҳрамини жазолашга ҳамма беклар ҳам журъат этаолмасди. Аммо, Худойберганбек ана шундай журъатли ва исёнкор йўлбошчи эди. Уни шунақа қийин вазиятда Хизрэли қишлоғилик Оташ мироб қўллаб-қувватлади.

Оташ мироб Хизрэлининг нуфузли кишиси, шу қишлоқнинг сув тақсимотини белгилаб берувчи амалдорларидан эди.

У Худойберганбекдек дўстини қўллаб, биргаликда 1916 йил январ, феврал ойларида нафақат гурланликларни, балки Манғит ва хўжайлиликларни ҳам бирлаштирган ҳолда халқни қўзғолонга чорлашди.

Ана шу даврда яшаб ўтган “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг йўлбошчиси Полёзхожи Юсупов (1861-1936)нинг хотираларига кўра, “Асфандиёрхон кайфи сафоси бирлан машғул бўлаверди. Фуқароларнинг доду фарёди осмонга чиқди. Унинг ҳузуридаги маҳрамлари кўнглига тушган жабр зулмларини қила бошладилар. Алҳосил, фуқаролар бунга тоқат қила олмадилар. Шу тариқа Худойберганбек, Оташ Мироб, Авазхонхўжа, Маҳмуджонхўжа, Қозоқ Саллоҳ, Исомаддин эшон, Қутлимурад иноқ, Абдуллабек, Дорробеклар бошчилигида халқ ғалаён кўтарди”.

Натижада Худойберганбек, Оташ мироб ва унинг маслакдошлари 1916 йилдаги халқ қўзғолонини бошлаб, Асфандиёрхонни ва унинг навкарларию, Хивадаги гарнизонига ҳам бас келиб, Хивани қамал қилишди. Хон қўзғолончилар билан музокара олиб бориб, улар талаби-солиқларни камайтириш, давлатда тартиб интизом ўрнатишга сўз берди. Аммо шумлик ишлатиб, музокарадаги талабни бажариш мудатини чўзиб турди ва шундан фойдаланган ҳолда Тошкентдан генерал Галкин қўшинини ёрдамга чорлади. Натижада генерал Галкиннинг 6000 кишилиқ қуролланган қўшини хонликка етиб келиб март, апрел ойларида қўзғолончиларга қарши курашга отланди.

Хоннинг айтганига ишониб, талаблари қондирилишини кутиб Гурланда юрганларида, Худойберганбек ва Оташ Миробни излаб хон навкарлари ва генерал Галкин қўшини бу ерга бостириб келишади. Полёзхожи Юсуповнинг “Хотиралари”га кўра, “Генерал Галкин Гурланга келиб Худойберганбек, Қилич Иноқ ва Оташ Миробларни осиб ўлдирдилар”.

Ушбу халқ қаҳрамонлари Гурлан беклиги марказидаги Қора Аълам бобо қабристонига дафн этилади.

Хоразм жадиdчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

Гарчи Худойберганбек ва Оташ Мироблар бошлаган қўзғолон мағлубиятга учраган бўлсада, бироқ улар жасорати ёшлар учун матонат ва ғурур, фахр тимсоли бўлиб қолди.

III БОБ. ЖАДИД МАКТАБЛАРИ ВА ТАЪЛИМ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАР. ЖАДИД АДАБИЁТИ

3.1. Хоразмдаги жадид мактаблари

Таълим соҳасида янги услубда фаолиятини бошлаган Қримлик Исмоил Гаспрали ташкил этган мактаб жадид мактаби дея аталган. Мактаб соҳасидан бошланган жадидчилик вақт ўтиб Қримдан ташқари Россия империясидаги туркий мусулмон халқлари яшайдиган ҳудудларни ҳам қамраб олди ва фақатгина мактаб маъносидагина эмас, янгилик тарафдори, янги тафаккур, янги авлод сингари кенг маъноларни ўзида мужассам қилди.

Жадидлар жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди ва ўзига хос ҳаракат, уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди ҳамда феномен даражасига етди.

Арабча сўз бўлган жадид атамаси Усманийлар салтанатида илк марта Султон 111 ҳукмронлиги (1789-1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакро Ратиб афанди ҳукмдорга ёзган билдирувларида у ерда кўрган-кузатган идора тизимини “низоми жадид” деб тушунтирганди. 1789 йилги француз инқилобидан кейинги бошқарув тизимини эса “Франция низоми жадиди” дейила бошланди. Шу даврда “низоми жадид” тор маънода аскарый тизимни европалаштириш, кенг маънода илм-фан, таълим, саноат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тутган. Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда юзага келган бўлсада, у моҳиятан эскилик ва янгилик, тараққиёт ҳамда турғунлик ўртасидаги кураш бўлган.

Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги жадидчилик ҳаракати ана шу Қрим ва Усманийлар таъсирида 1890 йиллардан

дастлаб мактаб соҳасидаги таълимдаги янгилик сифатида бошланган эди. Кейинчилик жамиятдаги барча соҳалар ва қатламларни қамраб олган маърифий, ижтимоий-сиёсий ҳаракат даражасига етди ва Хоразмда ҳам ўзига хос уйғониш мафкураси, феномен бўлиб тарихга кирди.

Жадид мактаби ўз номи, педагогик услубига кўра дарс бериладиган ўз даврининг замонавий таълим даргоҳи эди. Хоразмда жадид мактаблари эса айнан Ферузхон, Асфандиёр ва бош вазир Исломхўжа, Мамат маҳрамларнинг ташаббуслари ва маблағлари асосида ташкил этилган ва қисқа пайтда ўз натижасини берган жадид мактаблари жамиятдаги жараёнларнинг тараққий қилишига, ҳаракатланувчи кучига айланди.

.Исмоил Гаспралининг Қримда нашр этилган “Таржимон” газетасининг 1887 йил 15 август сонидagi хабарга кўра, “Хивада хон тарафидан мактаб очилиб, унда болалар рус тили ўрганадилар; мактаб хон сармояси билан таъминланади; мактаб учун 34 хонали бино қурилган; 2 йил олдин Хива хони дунёвий илмлар ҳам ўқитиладиган янги мадраса очмоқчи эди, бу ишнинг боши бўлса керак”.

Профессор Зайнобиддин Абдирашидовнинг тадқиқотига кўра, “1898 йили Хивада Оренбурглик Муҳаммад Вафо ва мулла Абдурахмон афандилар томонидан усули савтия мактаби очилди. Лекин бир ой давом этган фаолиятидан кейин “таассубнинг зиёда ўлдиғини англайиб, Урганч шаҳрина кетдилар ва у ерда усули савтия мактаби кушод этдилар”.

1907 йил 30 мартда “Таржимон” газетаси Асфандиёрнинг “Хива валиаҳди усули савтия мактаби очдириш учун Барудий мадрасасини тамомлаган икки муаллимни чақиртирди, 25-февралда келдилар, келишлари билан мактабда дарс бошлаганлари ҳақида” ги хабарини ҳам чоп қилган.

.Шунингдек 1905 йилда хон амалдори, тараққийпарвар Мамат маҳрам томонидан ҳам Дешонқалъадаги уйида жаид мактаби фаолиятини бошлаган.

Хивада дастлаб ташкил этилган усули савтия таълим масканлари “Мактаби Маҳрамия” (Мамат Маҳрамнинг мактаби), “Мактаби жаид” (Исломхўжанинг маблағига барпо этилган) дея халқ томонидан номланган.

Табиийки, ўзларининг ташкилотчилигида фаолият олиб бораётган ушбу мактаблардаги таълим тарбия, ўқитиш услублари доимо назорат қилиб борилган. Бу борада 1907 йилнинг 28 майида Асфандиёр ва Исломхўжа, 31 май куни Қозикалон Салимохун, мударрис, охунлардан иборат ҳайъатга, Хивадаги ҳар иккала мактабнинг 113 нафар ўқувчиси имтиҳон топширишган ҳамда аъло баҳо олишган.

Ана шу фактдан кўринадики, Мамат Маҳрам ва Исломхўжаларнинг жаид мактабларида жами 113 нафар ўқувчи замонавий жиҳозланган шароитда, янги услубда таълим олишган. Дунёвий фанлар асосида ўқитилаётган бу мактаб ўқувчиларининг ютуғи, табиийки валиаҳд Асфандиёр ва бош вазир Исломхўжани ғоятда руҳлантирган.

Натижада имтиҳондан сўнг Асфандиёр, Исломхўжа ва Қозикалон Салимохунлар ўзаро маслаҳатлашиб, Қозон шаҳридан ушбу мактаблар учун яна иккита ўқитувчи таклиф қилишга қарор қилишади. Хоразмда жаид мактабларини кўпайтириш, ўқув жиҳозлари, адабиётлари билан таъминлаш, улардаги таълим сифатини назорат қилиш учун Рамазон Муҳаммад Каримзода Хоразмдаги жаид мактаблари нозири қилиб тайинланган.

Айтиш мумкинки, кейинчалик совет даврида халқ таълими бўлими, бошқармаси дея аталган ўқув-услубий, таълим бошқарувидаги идорага ҳам айнан Хоразмлик жаидлар томонидан Хивада асос солинганди. Рамазон

Муҳаммад Каримзодага бош вазир Исломхўжа томонидан жади́д мактабларини фақат Хивадагина эмас, хонликнинг бошқа ҳудудларида ҳам ташкил этиш, мактаблар учун жой танлаш, замонавий ҳолатда қуриш, ўқув адабиётлари билан таъминлаш вазифаси қўйилади.

Исмоил Гаспрати Қримдан бошланган жади́д мактабларининг Хоразмда ташкил этилишини, бораётган жараёни “Таржимон” газетасида доимо ёритиб, қўллаб қувватлаб турган.

Жумладан, 1908 йил 18 январиди “Таржимон” газетасида “Хивада усули жади́да мактаблари” номли мақола чоп этилган ва ундаги маълумотга кўра, 1898-йил декабрда Оренбургдан Муҳаммад Рифо Карвонбоши билан муаллим Абдурахмон афанди Хивага келади ва бир ой турди, таассуб кучлилигидан Урганчга кетди ва усули савтия мактаби очиб, 1 йил бола ўқитди, вафот етди. Кейинроқ Муҳаммад Маҳрам (Мамат маҳрам) очган мактаб халқ тарафидан яхши қабул қилинди ва халқ 1907-йили валиаҳдга мурожаат қилди, яна Муҳаммад Рифо Карвонбоши воситасида Қозондан икки муаллим келтирди, мактаби маҳрабий ва мактаби жади́дага муаллим қилиб тайинланди, бу мактабларга нозир тайинланди, май ойида имтиҳонлар бўлди, валиаҳд буларни кўриб Қозондан бир муаллим чақириб яна 1 мактаб очди, келаётган май ойида рушдия мактаби очилади, унинг соҳиби вазирлардан Исломхўжа, муаллими Аҳмад Нуриддин; “Таржимон”: валиаҳднинг маорифпарварлиги тарихга битилади”.

Шу каби Исмоил Гаспрати 1908 йилнинг 4 апрелида яна “Таржимон” газетасида мақола чоп қилган ва унга кўра, “Ўтган йил Хива хони Қозондан икки муаллим чақириб 2 усули жади́д мактаблари очган, муаллимлар Юсуф ва Ҳусайн афанди, 4-5 ой ўтгач имтиҳонлар бўлди, Ҳусайн афандининг мактаби яхши натижалар кўрсата олмади, уни

ишдан бўшатди, янгидан Қозондан 3 муаллим чақирилди, улар ишга жиддий киришдилар”.

Исмоил Гаспдали Хоразмда жаид мактаблари кўпаётгани, уларни бевосита ҳукмдор, валиаҳд ва Исломужа сингари тараққийпарварлар кўллаб қувватлаётганини эътироф этган ҳолда, “Таржимон” газетасининг 1909 йилги № 40 сонидан “ мактабларнинг очилиши, кўпайиши лозим. Боқчасаройдан олинган дарс китоблари, Қозондан чақирилган муаллимлар Хивага энди тўғри келмайди, ярашмайди. Энди Хиванинг ўзидан муаллимлар етиштирмак керак ва Хивада чоп этиладиган алифболарни яратмак керак. Бундан ҳам ҳеч бир кимсан зарар кўрмайди “деган стратегик вазифани кўяди.

“Таржимон” газетаси таҳламлиридаги маълумотлардан маълум бўладики, Хоразмда жаид мактаблари очиш 1887 йилдан бошланган ва 20 аср бошларига келиб нафақат Хива ва Янги Урганч, балки Гурлан, Қўнғирот, Хўжайли, Тўрткўл шаҳарларида ҳам янги усулдаги жаид мактаблари ташкил қилинган ва унинг битирувчилари орасидан Хоразмдаги сиёсий жараёнларда фаол қатнашган Бекжон Раҳмон, Низомиддиноҳун, Иноятонҳун, Жуманиёз Оллақулиев, Иброҳим Оллақулиев, Қурбон Берегин, Карим Болтаев, Марям Султонмуродова сингари кўплаб намоёндалар етишиб чиқди.

Ана шу тарихий жараёндан келиб чиққан ҳолда, Хоразмда жаид мактаблари ташкилотчилари ва таълим соҳалари фидойилари ҳаёти, фаолиятига қисқача тўхталиб ўтсак.

“Таржимон” газетасидаги тарихий фактлардан маълумки, Хива хони Ферузхон (1844-1910) фақат ҳукмдоргина эмас, маърифатпарвар шоир ва кўплаб илму ижод аҳлини кўллаб қувватлаган, уларга зарур шарт-шароитлар яратиб берган, давлатда ўз давридаги

янгиликларни жорий этишга интиланган ислохотчи ҳам бўлган.

Ферузхон 1871 йил Хиванинг Кўҳна Арк каршисида ўз номи билан аталувчи 2 қаватли мадраса барпо этдирган таълим фидойиси ҳам эди..Ферузхон, яъни Муҳаммад Раҳимхон II нинг таълимга бераётган эътибори боис шу боисдан ҳам ҳукмдор атрофидаги Матнийез девонбеги, Матмурод девонбеги, Иброҳимхўжа, Юсуп ясовулбоши, Ҳусайин Муҳаммадбой, Дўст Алъам, қозикалон Салим охун, Ислон хўжа, Муҳаммадпанобой, Матрасул мирзабоши ва бир қанча амалдорлар хондан ўрнат олиб кўплаб мадрасаларни барпо этишди.

Ферузхоннинг айнан таълим соҳаси бўйича тараққийпарварлиги 1873 йилдаги Россия истилоидан сўнг ҳам давом этди. Айниқса Қримдан бошланган Исмоил Гаспралининг жадин мактаблари, улардаги ўқитиш тизимидан воқиф бўлган, бу таълим масканларини ҳам Хоразмда ташкил этишга ҳайрихоҳлик кўрсатди. Натижада валиаҳд Асфандиёр, бош вазир Ислонхўжа, Мамат маҳрам ва қозикалон Салимохонлар ҳам бу ташаббусни қўллаб қувватлашди.

Хоразмдаги жадин мактабларини қўллаб қувватлаган шахс Фаррух таҳаллуси билан ижод қилган Асфандиёрхон (1872-1918) эди. Асфандиёр ҳали валиаҳдлик давридаёқ жадинлар ғояси, уларнинг мақсад, вазифалари билан танишиб борган. Асфандиёр табиатан отаси сингари иқтидорли бўлиб, болалигидан оқ кўп соҳаларни ўрганишга интиланган. Сарой таржимони Аҳмад Агаевдан рус ва турк тилларини мукамал ўрганган. Шунингдек, соатсоз ва қилич ясовчи уста сифатида ҳам танилган. Ферузхон томонидан қозикалон Салимохон Асфандиёрнинг устози қилиб тайинланганди. Отаси ва ҳамроҳлари билан Москва, Нижний Новгород, Санкт-Петербург шаҳарларига бориб, иқтисодиётга оид халқаро кўргазмаларда қатнашади ва

дунё фан техника ютуқларини Хоразмга тадбиқ этишга интилади.

1907 йилнинг 30 мартда “Таржимон” газетасида чоп этилган мақолага кўра, Асфандиёр жадид мактаби очиб Барудий мадрасасини битирган иккита ўқитувчини Хоразмга таклиф қилган. 25 февраль куни Хивага келган ўқитувчилар мактабда ўз фаолиятини бошлашган.

Доктор Боймирза Ҳайитнинг фикрича “ Хиванинг Муҳаммад Раҳим (Ферузхон) ва Асфандиёр каби хонлари замонавийлик тушунчасига қарши эмас эдилар. Шу сабабли жадидчиликка ҳам монелик қилмасдилар”(Боймирза Ҳайит “Туркистон Россия Россия ва Хитой оралиғида”, “Янги аср авлоди” нашриёти, Тошкент-2023 йил).

1910 йил августда Ферузхон вафот этгач валиаҳд Асфандиёрхон тахтга ўтиради ва 1918 йил октябрь ойига қадар ҳукмдорлик қилган. Ҳукмдорлик даврининг бошланиш йилларида бош вазир ва қайнотаси Исломхўжа ташаббуси билан жадидлар, тараққийпарвар инсонларни қўллаб қувватлаган.

Табиийки, жамиятда кенг миқёсда олиб борилган ислохотлар, хусусан таълим соҳаси, жадид мактаблари ташкил этишининг чинакам фидойиси Исломхўжа эди. Хива хонлигининг бош вазири ва жадидлар ҳаракатининг лидерларидан бири. Исломхўжа Хоразмда энг нуфузли бўлган Саид Отойи хўжалардан Саид Муҳаммадхўжа мутаваллининг набираси бўлиб, асли Хонқа беклигидан эди ва 1872 йилда туғилганди.

Отаси Иброҳимхўжа Хива хони Ферузхоннинг тоғаси, қолаверса Хонқа ҳокими, кейинчалик бош вазир лавозимида фаолият кўрсатган нуфузли шахс эди. Хивадаги мактаб ва мадраса таҳсилини олган Исломхўжа олдинига хон саройида закотчи сифатида ишлайди. 1889 йилда эса 17 ёшли Исломхўжани Ферузхон Хивадан кейин иккинчи ўринда турувчи Ҳазораспдек муҳим стратегик,

савдо шахрига ҳоким қилиб тайинлайди. Орадан вақт ўтиб, давлат бошқарувида маълум бир тажрибага эга бўлган Ислохўжа 26 ёшида Ферузхоннинг бош вазири сифатида яна Хивада фаолиятини давом этдиради.

Хонликдаги тамойилга кўра, отаси Иброҳимхўжа вафотидан сўнг тараққий парвар ва маърифатпарвар Ислохўжани бош вазир лавозимига тайинлаганди. Гарчи, у хоннинг яқин маслакдоши бўлсада, Подшо Россияси мустамлакаси бўлган хонликда ўз ислохотларини фақатгина Ферузхон вафотидан кейин амалга оширишга киришди.

1910 йил август ойида Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 2-Ферузхоннинг вафотидан сўнг ўғли Асфандиёр валиаҳд сифатида тахтга чиқади. Асфандиёрхон Ислохўжанинг қизига уйланган бўлиб, қайнотасининг қўллаб қувватлаши билан хонликда ислохотлар ўтказди ва 10 банддан иборат дастурини тасдиқлаб беради.

Шунингдек, 1910-1913 йиллар оралиғида Ислохўжа - нинг ташаббуси ва бевосита маблағи ҳисобига Хивадан ташқари Янги Урганч, Шовот, Гурлан, Қўнғирот, Қўшқўпир ва Мўйноқ шаҳарларида ҳам жади́д мактаблари ташкил этилади. Хивадаги жади́д мактаби эса тамомила замонавий кўринишда бунёд этилганди. 1913 йилда пишиқ ғишдан Европа услубида қурилган икки қаватли бино рус тузем мактаби деб атаб келинади ва аслида у жади́д мактабидир. Янги Урганчда эса Ислохўжа ўғил ва қиз болалар учун алоҳида жади́д мактаблари ташкил этади ҳамда уларга 60 дан ортиқ ўғил-қизлар қабул этилади.

Барпо этилган ана шу мактабларда ўқувчиларга таълим бериш учун Оренбург, Қозон, Тошкент, Астрахан сингари шаҳарлардан муаллимлари таклиф қилинади. Бу борадаги вазиятни ўрганган Амударё бўлими бошлиғи Туркистон генерал-губернаторига йўллаган маълумотида, " Хива хонлигидаги жади́д мактаблари муаллимларининг

қарийиб ярмини татарлар ташкил этади. Улар хонликда ўқитувчилик фаолияти билан бир қаторда сиёсий ташвиқот ишларини ҳам олиб бормоқдалар" деб ёзганди. ("Туркестанские курьер", 1913 йил 21 август).

Исломхўжа ташаббуси ва молиявий ёрдами билан ташкил этилган рус тузем ва жаид мактабларида эски мактабдан фарқли равишда парта, доска каби жиҳозлар бўлиб, рус тили, чизмачилик, тарих, география, математика, адабиёт ва бошқа фанлар ўқитиларди.

Ушбу мактабларда Агаев, Абдурашидов, Рамазон Сайдашев, Ҳусайин Қўшаев, Фотима Қўшаева, К.Батиров, А.Сазонов, С.Сўфижонов, Ю.Аҳмедов каби ўз даврининг илғор педагоглари ишлашган.

Улар қўлида яхши таълим олган ёшлар Исломхўжанинг қўллаб қувватлаши билан Оренбург, Тошкент, Петербург шаҳарларига, ҳаттоки Бекжон Раҳмон Истанбулга ўқишга юборилади. Исломхўжанинг ўзи ҳам шу замоннинг энг олд зиёлиси бўлиб, 1908 йили Хивага келган рус шарқшуноси А.Н.Самойлович ёзганидек, "Бош вазир Исломхўжа рус тилини яхши билади, рус ва мусулмон тилларида нашр қилинган газеталарни олиб, уларни мутоала қилиб боради".

"1909 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Хивада бўлган Россия ташқи ишлар вазирлигининг вакили Минорский ҳам ўз ҳисоботида, "Исломхўжа рус тилида бемалол сўзлашади. У мусулмон мамлакатларида чиқадиган адабиётларни синчковлик билан кузатиб боради" дейилади.

Дарҳақиқат, Исломхўжа "Таржимон", (Қрим) "Тараққий", "Нажот", "Туркестанский курьер", "Туркестанская ведомости", "Туркистон вилоят -ининг газети" (Тошкент), "Вақт" (Оренбург), "Иқтисод ва тараққиёт", "Ихдам" (Туркия), "Ҳабл ул-Матин" (Ҳиндистон) каби нашрларни ўқиб борар, уларни жаид

мактабларида ҳам ўқитишни муаллимларга тавсия этарди” (Умид Бекмуҳаммад “Ҳазрат Саййид Исломхўжа”, “Манзара” газетаси: Урганч-1995 йил март;).

1908 йил декабрида Оренбургдан Муҳаммад Рифо карвонбоши билан Абдурахмон афанди номли ўқитувчини Исломхўжа Хивага таклиф қилганди. Бироқ Ферузхон унга Хивада эмас, Янги Урганч шаҳрида жади́д мактаби очишга рухсат беради. Яъни ҳукмдор пойтахтдагина эмас, бошқа ҳудудларда ҳам жади́д мактабларни кўпайтириш, уларга ўқувчиларни жалб этиш орқали кенг оммани саводхон, зиёли қилиш орқали янги авлодни шакллантиришга эътибор қаратганди.

Натижа Янги Урганчдаги жади́д мактабига яна Қозон шаҳридан икки нафар-Юсуф ва Ҳусайин афанди исмли ўқитувчилар ҳам таклиф қилиниб, фаолиятини бошлаб юборишади. Вақт ўтиб эса Хонқа, Гурлан, Хўжайли, Қўнғирот шаҳарларида ҳам жади́д мактаблари ўз фаолиятини бошлайди.

Ферузхоннинг таълим соҳасидаги янгилигини бевосита қўллаб Гаспралига хос жади́д мактабини Хивада ташкил этган тараққийпарвар амалдор Мамат маҳрам эди. Ўша даврда хонликда иккита шу номдаги маҳрам бўлган-биринчиси катта Мамат маҳрам, иккинчиси кичик Мамат маҳрам дея аташган. Жади́д мактаби очган ва меъморий обидалар-мадраса, масжид ва минора барпо этдирган катта Мамат (Муҳаммад) маҳрам бўлган. Кичик Мамат маҳрам Ферузхон ва Асфандиёрхон даврларида саройдаги энг ишончли амалдор даражасига эришган ва 1912 йилда Асфандиёрхон бошлиқ делегация таркибида Санкт-Петербург шаҳрига борган.

Катта Мамат Маҳрам тараққийпарвар шахс сифатида “Таржимон” (Қрим), “Тараққий” (Тошкент) ва бошқа газеталарга обуна бўлган ва бошқа амалдорлар, саводхон қатламга ҳам газетани тарғиб қилиб борган. Шунингдек,

Рамазон Сайдашев, Аҳмад Агиев сингари татар ўқитувчиларини қўллаб қувватлаган ҳолда, улар билан маслакдошликда Хоразмда жаид мактаблари очилиши учун саъйи ҳаракат олиб борган. 1903 йилда Дешон қалъанинг жанубий-ғарбий қисмидаги Калтаминор маҳалласида масжид, мадраса, минора ҳам барпо этдирган.

Сарой амалдорларига ибрат тарзида ўз уйида жаид мактабини ҳам 1905 йилда ташкил этган ва унда Қозон шаҳридан келган татар ўқитувчилари таълим беришганди. Мамат (Муҳаммад) маҳрам 1909 йилда вафот этган.

Хоразмдаги жаид мактабларини қўллаб қувватлаган шахслар орасида Муҳаммад Рифо карвонбоши ҳам бўлган. 19 аср охири ва 20 аср бошларида Хоразмда яшаб ўтган бўлиб, у Эрон, Россия ҳудудларига савдогарларнинг юкларини қатнайдиған карвонга ва Оренбург, Қозон, Машҳад, Хива, Янги Урганчдаги савдо дўконларига эгалик қилган. Дунё тараққиётини бевосита кўриб, кузатган ва Хоразмнинг ҳам ривожланиш истагида ўз даври учун замонавий дўконлар ташкил қилган. Даромадидан эса жаид мактабларини таъминлаб турган. 1898 йил Оренбург, 1907 йили Қозон шаҳарларидан Хоразмдаги жаид мактаблари учун ўқитувчиларни олиб келишга бошчилик қилган.

20 аср бошларида Хоразмнинг турли ҳудудларида жаид мактабларининг кўпайиши сабаб, ушбу таълим даргоҳларини ўқитувчилар, зарур ўқув адабиётлари билан таъминлаш, умуман олганда барча жаид мактабларининг фаолияти билан боғлиқ ишларга тараққийпарварларни жалб этиш учун, хайрия йўналишидаги жамоат ташкилотига эҳтиёж пайдо бўлди. Шу тарзда “Таъсисоти хайрия” жамиятига асос солинди.

ТАЪСИСОТИ ХАЙРИЯ-Хоразм жаидларининг таълим. маърифатпарварлик ғояларини қўллаб қувватлаш учун ташкил этилган ташкилоти бўлиб, 1912 йилда Хивада

ташкил этилди. Ушбу ташкилот. бош вазир Исломхўжа ташаббуси билан ташкил қилинганди.

Исмоил Гаспралининг 1912 йил 24 февралда “Таржимон” газетасида ёзилишича,” Исломхўжа Хивада “Таъсисоти хайрия”ни вужудга келтириш учун ўзидан 100 минг рубль иона етган”. Бош вазирнинг бу саховати, маърифатпарварлиги боис, Хусайинбек Матмуродов, Бобоохун Салимов, Худойберган Девонов ва бошқа жади́д мулкдорлари ҳам ташкилотни қўллаб хайрия ишларини олиб боришган.

Ўша даврда яна “Таъсисоти хайрия”дан ташқари, шу йўналишдаги **“ЯНГИ УРГАНЧ САВОДХОНЛИГИ ЖАМИЯТИ”** ҳам 1913 йилда жади́длар томонидан ташкил этилган эди. Ушбу жамият ташкилотчилари Исломхўжанинг 9 августдаги ўлимидан сўнг унинг тараққийпарварлик иши кўламини кенгайтириш, жади́д мактаблари сонини кўпайтириш, уларга ўқитувчилар таклиф қилиш, дарслик ва қўлланмаларини яратиш, мактаб битирувчиларини хорижга юборишни мақсад қилиб олишган.

Бу мақсад йўлида 1914 йилда Янги Урганчдаги замонавий бинода Қозон шаҳридан келган ўқитувчилар иккинчи жади́д мактабини ташкил қилишади. Бироқ 1916 йил қўзғолонлари ва 1917 йилдан кейинги тазйиқлар сабаб Чоржўй шаҳрига кетиб фаолиятини давом этдиришади. Жамият ҳам 1917 йил кузида ўз фаолиятини тўхтатади.

Хоразмда таълим соҳасининг чинакам фидойиси **БЕКЖОН РАҲМОН** (1887-1937) эди. Бекжон Раҳмон серқирра фаолият соҳиби бўлиб, жади́д мактаби ўқитувчиси, журналист, музейшунос, санъатшунос, публицист, дипломат, жамоат ва давлат арбоби сифатида тарихда қолди.

Бекжон 1887 йилда Хива шаҳрида туғилган эди. Илмли, маърифатли бўлганидан халқ ўртасида ва шу даврга оид

айрим ҳужжатлар, мақолаларда Мулла Бекжон, Бекжон афанди деган ном билан қайд этилади.

Отаси Раҳмонберган бош вазир Исломхўжанинг иш бошқарувчиси бўлган. Раҳмонберган айнан Хива шаҳрида Исломхўжа томонидан барпо этилган жаид мактаби, минора, мадраса, почта-телеграф биноси, шифохона қурилишларига бошчилик қилган.

Ана шундай тараққийпарвар Раҳмонберган ўғлининг иқтидорини, изланувчанлигини сезганидан уни Хивадаги Исломхўжанинг жаид мактабига ўқишга беради. Мактабни тугатгач эса Оллоқулихон мадрасасида ҳам таҳсил олади. Отаси Раҳмонберган сингари Исломхўжа ҳам Бекжоннинг иқтидорини англаб, уни қўллаб қувватлайди ва 1912 йил кузида Истамбулга ўқишга юборишга бошчилик қилади.

Хоразмдан борган Бекжонни Фитрат ва бошқа бухороликлар Истамбулда кутиб олишади ва натижада у 1913-1918 йилларда университетда таҳсил олади. Айнан Усманийлар давлати, хусусан Истамбулдаги ўқиш жараёни, дунё сиёсатидаги жараёнларни теран кузатган Бекжонни жаидлар сафидаги ўрнини янада мустаҳкамлади.

Бекжон 1918-1920 йилларда Хивага қайтиб мадрасада мударрис, жаид мактабига ўқитувчилик қилади. Шу билан бирга маслакдошлари билан бир сафда "Ёш хиваликлар" партияси аъзоси бўлган тараққийпарвар эди.

1920 йил феввалида хонлик тугатилгач эса республика ҳукумати таркибида фаолият кўрсатди. Шунингдек кенг халқ оммасини саводхон, зиёли қилиш мақсадида жаидларнинг орзуси бўлган газета ташкил этиш ташаббускори бўлди. Натижада ўзи 1920 йил 8 мартдан воҳада биринчи бўлиб матбуот нашри- "Инқилоб қуёши" газетаси масъул муҳаррири сифатида 1921 йилгача фаолият кўрсатади. Шунингдек, 1920-24 йилларда воҳада нашр этилган "Қизил Хоразм", "Маориф", "Хоразм хабарлари", "Ёрдам", "Ёшлар овози", "Ишчилар товуши",

“Қопқон” сингари газеталарни ҳам ташкил этишга бошқош бўлди. Ушбу нашрларда Фақирӣ, Комил Девоний, Мутриб, Роғиб сингари шоирларнинг шеърӯ ғазалларини чоп этдирибгина қолмай, уларни таҳлил этган ҳолда, адабиётшунос сифатида адабий таҳлилий мақолалар ҳам ёзган.

Бекжон Раҳмон шунингдек 1920 йил 26 апрелда ҳозирги Ичан қалъа музей қўриқхонасига асос солган ва унинг биринчи директори ҳам эди. 1920 йил 27-30 апрелдаги 1-қурултойда эса халқ маданияти ва маорифи нозирӣ . вазифасига киришган ҳамда республика ҳудудларида ўзбек, туркман тилларида таълим бериладиган замонавий мактаблар ташкил этилишига бошчилик қилганди.

Халқ маорифи нозирӣ бўлиб ишлаган пайтида Бекжон Раҳмон воҳада янги мактаблар ташкил қилиш, узоқ овуллардаги болаларни мактабга жалб этиш, таълим масканларини ўқитувчилар билан таъминлаш учун жонкуярлик қилган жади́д зиёлиси вазифасини бажарди.

Шунингдек, Бобоохун Салимов билан ҳаммуаллифликда мактаблар учун “Ўқиш китоби”, “Алифбе” дарсликларини ёзиб нашр этдирганди. Дарсликга мумтоз ва ўз давридаги шарқ ҳамда Хоразмлик шоирларнинг дидактик асарларини ҳам киритади. Шунингдек, Бекжон Раҳмон ХХР раҳбарлари орасида энг салоҳиятли ва миллий давлат қуриш ташаббускори бўлгани учун ҳам Закий Валидий каби Шафқӣ Бектўра, Фитрат, Чўлпон, Файзулла Хўжаевлар билан ҳам дўсту маслакдош эди.

Бекжон Раҳмон республика раҳбарлари ичидаги хорижда таҳсил олган ягона шахс бўлганлигидан, қолаверса сийратидаги нозик дипломатлиги, кенг дунёқараши боис Хоразм республикаси номидан Боку, Бухорога юборилган делегацияларга ҳам раҳбарлик қилган.

Жумладан, 1920 йил сентябрида Хоразм делегациясига бош бўлиб Боку шахрида ўтказилган Шарқ халқлари қурултойида иштирок этган ва нутқ сўзлаганди. Ўшанда Боку шахрида 30дан ортиқ мусулмон давлатлари вакиллари иштирок этган шарқ халқлари қурултойида Бекжон Раҳмоннинг қатнашиши шартлигини айланиб, Озарбайжонлик Самадоға Ағамали Хоразм республикаси раҳбариятига таъкидлаганди.

Негаки, улар иккиси Истамбулда танишишганди. Бу пайтда Самадоға Ағамали ҳам Озарбайжон республикасининг раҳбарларидан бири, Бекжон Раҳмоннинг маслакдоши эди.

Маълумки Боку қурултойида Бекжон Раҳмондан ташқари ўз даврининг машҳур шахсларидан Чўлпон, Закий Валидий, Анвар Пошшо ҳамда Мунаввар қори, Ғози Олим Юнусов, Мирмуҳсин Шермуҳаммедов, Собиржон Раҳимий сингари кўплаб Туркистонлик жадиidler иштирок этишган ва улар кейинчалик ҳам миллат келажаги йўлида ҳамкорлик қилишганди.

Ушбу қурултойда Бекжон Раҳмон жадин шоири Чўлпон билан танишган ва бир умрга у билан дўст бўлиб қолганди. Шу каби Бошқирдистон ҳукумати раисининг биринчи раҳбари ва тарихчи олим, публицист Закий Валидий билан ҳам дўст тутинган ва советлар таъқиб қилгач, Валидий 1920 йил Москвадан келиб, яширинча унинг Хивадаги уйида, мадрасадаги ҳужрасида яшаганди.

Айни пайтда, Бекжон Раҳмон 1920 йил 13 ноябрда Бухоро ва Хоразм республикалари ўртасида тузилган дўстона ҳамда иқтисодий, маданий алоқаларга доир шартнома тузишга ҳам раҳбарлик қилган дипломат эди.

Ана шундай серқирра шахс Хоразмда таълим, демакки ватан истиқболини ўйлаганидан 1921 йил Хивада Халқ университети очилишининг ташаббускори ва биринчи ректори ҳам бўлганди. Афсуски бир йилдан сўнг ушбу

университет РСФСРнинг Хоразмдаги шовинист раҳбарлари томонидан тугатиб юборилади. Бироқ Бекжон Раҳмон бу сингари тазйиқлардан чўчимаи, истиқбол учун саъйи ҳаракати, фаолиятини давом этдираверди.

Гарчи шовинистлар унга тазйиқ ўтказсаларда хорижда таҳсил олганидан, қолаверса миллий кайфиятдаги республика раҳбарлари қўллаб қувватлаши билан у масъул вазифаларга яна тайинланади. 1921 йил 23 майда Хоразм Марказий ижроия қўмитаси иш бошқарувчиси вазифасидаги фаолиятини бошлаган. Бироқ Бекжон Раҳмон 1923 йил 27 ноябрда РСФСРнинг Хоразмдаги шовинист вакиллари ва Қизил Армия томонидан “Ёш хиваликлар” партияси аъзолари қаторида “Хоразм халқининг душмани” дея қамоққа олинади ва дастлаб ўлимга, кейин эса 10 йилга қамоққа ҳукм қилинади. Кўп ўтмай авф этилади ва мадрасада мударрисликни давом қилдиради.

Бекжон Раҳмон 1923 йилда 580 та Хоразмнинг халқ мақолларини тўплаб “Оталар сўзи”номи билан нашр этдиради. Мазкур тўпланда “эртага ош қолса-давлат, иш қолса-меҳнат”, “Давлат-оғзибирчилик”, “Роҳат-меҳнатнинг орқасида”, “Тек турган тўқ юрар”, “Бир кун туз еган ерга 40 кун салом”, “Ота-она тахт этар-бахт эта билмас”, “Ўтни кавласанг ўчар, қўшнини ковласанг кўчар”, “Ўғри бойимас, ёлғончи ёлчимас”, “Онасини кўр қизини ол, қироғини кўр, бўзини ол” сингари тарбиявий, панд насиҳат руҳидаги мақоллар, ҳикматли сўзлар мавжуд.

1925 йилда эса Муҳаммад Юсуф Девонзода билан ҳаммуаллифликда “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобини Москва шаҳрида нашр қилдиради. Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асарида Бекжон Раҳмон ҳамда Муҳаммад Юсуф Девонзодаларнинг асаридан ғоят таъсирланганини ёзган ва ушбу китобнинг мусиқашуносликда тутган ўрнига ғоят юксак баҳо берган эди. Мазкур асар мусиқа назарияси ва тарихига доир энг

эътиборли манба бўлгани боис, Б. Беляев ҳамда Г. Формер каби рус ва хориж мусиқашунослари ҳам Бекжон Раҳмон, Девонзодаларнинг асарига мурожаат қилишган эди.

Шу йили Бекжон Раҳмон яна ижодни давом этдириб, “Хилвати сўфиҳо” асарини ҳам ёзиб бошлайди.

Маълумки, 1924 йил кузида Ўрта Осиё ҳудудида миллий чегараланиш ўтказилади ва Туркистон, Хоразм ва Бухоро республикалари тугатилади. Натижада Хоразм республикаси, округ даражасидаги маъмурий-ҳудудга айлантирилади. Хоразм округида таълим соҳасини мувофиқлаштириш, янги мактаблар очиш борасида ташкилотга асос солинади. Шу тарзда Бекжон Раҳмон 1925-1926 йилларда Хоразм округ халқ маорифи бошқармаси бошлиғи сифатида фаолият кўрсатади.

Бекжон Раҳмоннинг салоҳияти Ўзбекистон Халқ комиссарлари совети раиси Файзулла Хўжаевга яхши маълум эди. Шу боис Бекжон Раҳмон 1926 йилнинг 26 феврал-5 март кунлари Боку шаҳрида ўтказиладиган Биринчи Туркология қурултойида қатнашиш учун Ўзбекистон делегацияси таркибига киритилади. “Ушбу қурултойда В. В. Бартольд, С. Е. Малов, А. А. Миллер, С. Ф. Олденбург, Р. Р. Поппе, А. Н. Самойлович, К. Юдахин, В. Б. Томашевский каби рус, М. Ф. Кўпрулузода(турк), Паул Виттек (немис), Бакир Чўпонзода(қрим татар), А. Бойтурсун (қозоқ) сингари дунёдаги машҳур 131 та олими қатнашган. Ўзбекистондан эса Ашурали Зоҳирий, Элбек, Раҳим Иноғомов, Ғози Олим Юнусов, Назир Тўрақулов, Шокиржон Раҳимий, И. Садрий, А. Абдужабборовлар қаторида Бекжон Раҳмон ҳам бор эди” (Холид Саид, “Янги алифбо йўлларинда. Эски хотира ва туйғуларим”(Мемуар), “Илм ва таҳсил”, Боку-2023 йил).

Қурултойда туркий халқлар адабиёти ва тилшуносликка оид 38 та маъруза ўқилган ва муҳокама

қилинганди. Муҳокамада сўзга чиққанлар орасида Бекжон Раҳмон ҳам бор бўлиб айнан ана шу қурултойда Навоийнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўриш ва унинг ижодини дунёда оммалаштириш, тарғиб қилиш масалалари кўриб чиқилганди. Шу тарзда нафақат Ўзбекистон миқёсидаги маданий, адабий тадбирларда, балки дунёда бўлиб ўтаётган етук олимлар иштирокидаги анжуманларда ҳам фаол қатнашаётган Бекжон Раҳмон республикамизнинг энг фаол зиёлиси сифатида танилган.

Бекжон Раҳмон 1926 йилда Ўзбекистон ССР халқ комиссарлари кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан Самарқандга келиб, 1929 йилгача республика маориф комиссарлигининг “Маориф”, “Аланга” журналларида ва “Янги алифбо” кўмитасида фаолият кўрсатади ҳамда “Ўзбекистонда лотинчилик ҳаракати”, “Янги алифбе ҳарфи сираси тўғрисида”, “Бағдон шеваси” сингари тилшунослик, адабиётшунослик ва санъатшуносликка оид мақолалар, “Салом” шеърини 1930 йилда ёзиб чоп этдиради.

Афсуски, Бекжон Раҳмондек серқирра шахс 1929 йилда Амударёдаги кема Хоразмга келаётганида бир гуруҳ кишилар томонидан калтаклаб кетилади. Жади́дчилик ҳаракати ва жади́д намояндалари фаолиятини тадқиқ қилган санъатшунослик фанлари номзоди Сирожиддин Аҳмаднинг тадқиқотларига кўра, “Бекжон 1932 йилда Тошкентга келиб фаолиятини давом этдиради ва Ғози Олим Юнусовнинг уйида яшаган”(“Қизил мустамлака: эълон қилинмаган уруш. Катта қирғин қомуси(1929-1950). “Info Capital Books” нашриёти, Тошкент-2022).

. Чўлпон эса уни 1935 йилда охириги маротаба Самарқандда кўриб суҳбатлашганлиги архив маълумотларида қайд этиб ўтилган. “1937 йилда ИИХК Хоразм бўлими томонидан қамоққа олинган ва тарихчи

Закий Валидийнинг маълумотига қараганда сургунда вафот этган” (З.Валидий, “Хотиралар”, Истамбул, 1969, С.Аҳмад, ”(“Қизил мустамлака: эълон қилинмаган уруш. Катта қирғин қомуси(1929-1950). “Info Capital Books” нашриёти, Тошкент-2022).

” Айнан Хоразмдаги жаҳид мактаблари ўқитувчилари, таълим фидойилари шахсига эътибор қаратадиган бўлсак, мамнуният билан қуйидаги шахслар номини қайд этиш жоиздир.

АБДУРАҲМОН АФАНДИ.Хоразмдаги жаҳид мактабларида ўқитувчи бўлиб фаолият кўрсатган маърифатпарвар. 1898 йилда Оренбургдан Хивага таклиф қилинган. Дастлаб Хивадаги, сўнгра Янги Урганч шаҳридаги жаҳид мактабида ўқитувчилик қилган. 1907 йил Янги Урганчда вафот этган.

АБДУЛЛА САЛИМ ЎҒЛИ-Хоразмдаги жаҳид мактабларида фаолият кўрсатган педагог.1911 йилда бош вазир Исломхўжанинг таклифи билан Қозон шаҳридан Хоразмга келган. Хивадаги жаҳид мактаби ва республика, округ давридаги совет мактабларида фаолият кўрсатган.

АГИШЕВА МАРЯМ-Хоразмдаги жаҳид мактаби ва республика, округ давридаги совет мактабларида фаолият олиб борган педагог. Бош вазир Исломхўжа томонидан 1907 йилда Қозон шаҳридан таклиф қилинган. Хива шаҳридаги қизлар мактабида, сўнгра Янги Урганч шаҳридаги жаҳид мактабида ўқитувчилик қилган. Марям Агишева, Зайнаб Сиддиқова сингари Хоразмга Қозон шаҳридан келиб таълим тараққиётига катта ҳисса қўшган педагогларнинг ҳаёти ва фаолияти тадқиқ қилинмаган.

АҲМАД НУРИДДИН-Хивадаги жаҳид мактабида фаолият кўрсатган педагог. Бош вазир Исломхўжа томонидан ташкил этилган Хивадаги жаҳид мактабида ўқитувчилик қилган. Ушбу таълим маскани ”Мактаби Рушдия”(ўрта мактаб) дея номланган.1907 йил 28 май куни

валиаҳд Асфандиёр ва бош вазир Исломхўжа, 31 май куни Қозикалон Салимохун ва бошқа охун, мударрислар мактаб ўқувчиларини имтиҳондан ўтиришади. Натижада Аҳмад Нуриддиннинг Хоразмлик ўқувчиларга бераётган таълими юқори баҳоланади. Аҳмад Нуриддиннинг ҳаёти ва Хоразмдаги педагогика тараққиётига қўшган фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

БАКИРОВ ДАВИД-XX аср бошларида Хоразмдаги жади́д ва 1920 йилдан кейинги совет мактабларида фаолият олиб борган педагог. Бош вазир Исломхўжа томонидан Қозон шаҳридан Хивага таклиф қилинган. Нуриллабой саройи қаршисидаги Собир маҳрамнинг жади́д мактабида ўқитувчилик қилган. 1920 йилда хонлик тугатилгач республика ва округ даврида совет мактабларида ҳам фаолиятини давом этдирган. Давид Бакировнинг ҳаёти ва Хоразм педагогикаси тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

БАКИРОВ МУХТОР- XX аср бошларида Хоразмдаги жади́д ва кейинчалик совет мактабларида фаолият олиб борган педагог. Қозон шаҳридан бош вазир Исломхўжа таклифи билан Хивага келган. Давид ва Мухтор Бакировлар ака-ука бўлиб, Хоразм таълим тараққиёти учун катта ҳисса қўшишган.

ЮСУФ АФАНДИ АҲМАД ЎҒЛИ-Хоразмдаги жади́д мактабида фаолият олиб борган педагог. 1907 йилда Хива хони Ферузхон томонидан Қозон шаҳридан Ҳусайин афанди билан бирга таклиф қилинган ва Хивадаги жади́д мактабида ўқитувчилик қилган. Юсуф афанди ишлаган мактаб тезда ўқувчилар, ота-оналар эътиборини тортиб таълим сифати бўйича Хоразмдаги рус-тузем, жади́д ва анъанавий эски мактаблар ўртасидаги рақобатда олдинги даражага чиққан. Юсуф афандининг ҳаёти ва Хоразмдаги таълим тараққиётига қўшган ҳиссаси тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

ИБРОҲИМОВ ҲУСАЙН-19 аср охири ва 20 аср бошларида Тошкент, Хива шаҳарларидаги мактабларда фаолият кўрсатган педагог. Тошкентдаги ўқитувчилар семинариясини тугатган .1891 йил сентябридан Хивадаги рус тузем мактабида ўқитувчилик қилган. Бош вазир Исломхўжа ва Мамат маҳрам томонидан очилган жадид мактабларида ҳам дарс берган. Хоразмда таълим тараққиёти учун катта ҳисса қўшган педагог.Ҳусайин Иброҳимов ва унинг сафдошларининг Хоразмдаги фаолияти умуман тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

САЛИМОВ НИЗОМИДДИНОХУН-20 аср бошларидаги Хоразм мадраса ва мактабларида таълим берган жадид педагоги.Хива хони қозикалони Салимохуннинг Бобоохун, Саодатжон, Улуғпошшо, Имомиддинохун,Низомиддинохун, Иноятуллоҳ охунд исмли фарзандларининг бешинчиси. 1889 йилда туғилган.Қозикалоннинг барча ўғиллари болалигидан юксак таълим олишгани боис, 11 ёшида мадрасанинг дарси аввал босқичини тугатишган. Хивадаги мадрасаларда ўқиб охун унвонига эга бўлишган, Мадаминхон, Қозикалон мадрасаларида мударрис, охун бўлиб ишлаган.Қозикалон авлодлари хонадонидagi ҳужжатларда қайд этилишича, Низомиддинохун Хивадаги Қадам ясовулбоши мадрасасида ҳам фаолият кўрсатган.

Низомиддинохун хонлик ва республика даврининг илк даврларида Хива, Гурлан ҳудудларидаги жадид мактабларида ҳам фаолият кўрсатган педагог.Акаси Бобоохун Салимов билан маслакдошликда ўша даврдаги жараёнларда иштирок қилган.1924 йилдан кейин эса Салимохун авлодларининг Хива, Қўшқўпир ва Гурлан ҳудудларидаги ерлари ҳам тортиб олинади. Фақатгина тирикчилик учун озгина ер қолдирилади. Негаки, 1929 йилда колхозлар тузила бошлангунча кўпчилик хонадонларда ерлар хусусий мулк сифатида сақланиб қолганди. Бироқ 1929 йилда Қозикалон авлодлари

ерларини яшириб ҳисобга киритмай келди дея Имомаддинохун, Низомиддинохун, Иноятохун устидан суд ташкил қилинади. Уларга “ерларни ҳисобга киритмай яшириб келди” деган айб қўйилиб мавжуд 60 таноб ерлари тортиб олинади ва 3000 сўм жарима солинади.

Қатағон даврдаги тазйиқлар боис, то 1957 йилгача Жумуртоғ бўйидаги Эшонёп бўйи қишлоғида деҳқончилик қилиб ҳаёт кечиради. Шундан сўнггина Гурлан туманига келиб яшайди. Низомиддинохун 1970 йил 81 ёшида вафот этади. Қабри Қорақалпоғистон Республикаси Амударё туманидаги Саломатбува қабристонида. У рафиқаси Саодатжон она билан Қодирберган, Хуршидпошшо, Зайнаб, Хадича исмли фарзандларини камолга етказиб, сулола шажарасини давом қилдирган.

САЛИМОВ ИНОЯТОХУН-20 аср бошларидаги Хоразм мактабларида фаолият кўрсатган жади́д педагоги. Хива хони қозикалони Салимохуннинг тўртинчи фарзанди Иноятохун Хивадаги Қозикалон мадрасасида таҳсил олган.

Иноятохун Хивадаги, сўнгра Гурландаги “Намуна” жади́д мактабида ўқитувчилик, сўнгра совет мактабига айлантирилган таълим масканига директорлик қилган. Иккинчи жаҳон урушидан олдин-1937 йилда уни ҳам “халқ душмани” деган сохта айб билан қамашган. Икки йил Тошкент қамоқхонасида ётган. Кейин Мурманскдаги ГУЛАГда маҳбусликни ўтайди. Қамоқ муддатини ўтаб келган Иноятохун касаллангани учун уруш даврида-1943 йилда Гурланда вафот этади. Иноятохун ҳам Юмуртоғдаги “Саломатбува” қабристонида дафн қилинган. Иноятохун Адилпошша ая билан, Сирожиддин, Файзираҳмон исмли ўғилларини вояга етказишган.

САЙДАШЕВ РАМАЗОН-19 аср охири ва 20 аср бошларида Хоразмда фаолият кўрсатган педагог ва журналист. Рамазон Сайдашев Хивадаги дастлаб рус тузем, кейинчалик Мамат маҳрамнинг жади́д мактабида фаолият

кўрсатган.

Рамазон Сайдашевнинг мактабдаги педагогликликдан ҳам аҳамиятли томони Хоразмдан Қримга-“Таржимон” газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспиралига мақолалар ёзиб турганидир. Исмоилбек Гаспирали Рамазон Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб турган. “Мулла Рамазон”, Рамазон Сайдашев”, Р.Сайдашев” номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқелиklar газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва мухбирлар орқали ёритиб борилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Рамазон Сайдашевнинг педагоглик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

УСМОНИЙ ҒОҒУР-Хоразмдаги жаид мактабларида фаолият кўрсатган педагог ва журналист. XX аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жаид мактабларида ўқитувчилик қилган. Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди.

“Вақт”, “Таржимон” газеталарида Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги мақолаларини чоп этдириб турган. Ғоғур Усманийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

ҚОРИЕВ БОИС, тахаллуси Олтой (1903-1977)-Тошкентдаги жаид мактабида таҳсил олган ва Хоразмда ҳам янги усул мактаби очган зиёли. 1903 йилда Тошкентлик Россия Давлат Думаси депутати сифатида фаолият кўрсатган сиёсий арбоб Абдувоҳидқори Абдурауфқориев оиласида туғилган. Шаҳардаги жаид мактабини тугатгач Мунаввар қорининг уч ойлик ўқитувчилар курсида таҳсил олади. 1918-20 йилларда Тошкентдаги мактабда ўқитувчилик қилади. 1920 йилда

Хоразм жадинчилиги: ислохотлар, таълим ва адабиёт

Хоразм республикаси адлия нозири ўринбосари бўлиб ишлаётган отаси Абдувоҳидқори ва Бобоохун Салимов, Бекжон Раҳмонлар ёрдамида Хивада янги усул мактаби ташкил этади. 1921 йил августгача мактаб директори, ўқитувчи бўлиб фаолият олиб боради. 1922-25 йилларда Тошкент Педагогика институтида таҳсил олади. “Дархон” газетасида бўлим муҳаррири бўлиб ишлайди. 1928-29 йилларда Москвадаги Н.крупская номи таълим академиясида таҳсил олади. 1930 йил апрель-сентябрь ойларида “Ёш ленинчи” газетаси масъул муҳаррири. 1930 йил 19 сентябрида “Наркомпрос иши” бўйича қамоққа олинади ва 10 йилга сургунга ҳукм этилади. 1940 йилда қамоқдан озод қилинади. 1941 йилда яна “халқ душмани” сифатида беш йилга сургун этилади. Новожиженск, Солдатск, Ульяновск, Янгийўл шаҳарларидаги заводларда ҳукмни ўтайди. 1955 йил 14 мартда қамоқдан озод этилади. 1956-57 йилларда “Турон” кутубхонасида, 1959-77 йилларда А.Навоий номидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим.

ҚЎШАЕВ ҲУСАЙИН-Хоразмдаги жадин мактабларида ўқитувчилик қилган зиёли. 1904 йилда Хоразмда ташкил этилган “Жамияти хайрия” ташкилотининг таклифи билан Хивага келиб жадин мактабида ўқитувчилик фаолиятини бошлаган. Дастлаб Хива, сўнгра 1906 йилдан Янги Урганч шаҳарларидаги жадин мактабларида фаолиятини давом этдирган. Гурлан, Хонқа, Ҳазорасп, Шовот, Хўжайли, Тошҳовуз, Қўнғирот шаҳарларидаги жадин мактаблари ўқитувчилари билан ҳам ҳамкорлик қилиб турган. Хонлик тугатилгач республика ва 1925 йилдан кейинги округ даврида ҳам таълим соҳасида фаолият кўрсатган. 1936 йил 14 майдаги ЎЗСР Марказий Ижроия комитетининг қарори билан “Меҳнат Қаҳрамони” унвони берилган. Ҳусайин Қўшаевнинг ҳаёти, жадин ва совет мактабларидаги фаолияти тадқиқ қилинмаган.

ҚЎШАЕВА КОМИЛА-Хоразмдаги жаид мактабларида фаолият кўрсатган педагог. Хусайин Қўшаевнинг турмуш ўртоғи. 1904-1906 йилларда Хивадаги жаид мактабида, 1906 йилдан эса Янги Урганчдаги жаид мактабида ўқитувчилик фаолиятини давом этдирган. Комила Қўшаеванинг ҳаёти, фаолияти ва Хоразм таълим тараққиётига қўшган ҳиссаси тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889 йил Қўқон- 1929 йил, Фарғона вилояти Шоҳимардон қишлоғи)-Ўзбек жаид адабиётининг намоёндаси ва Хоразмда театрнинг шаклланиши ҳамда педагогика тараққиётига ҳисса қўшган ижодкор.

1921 йил ноябридан 1924 июль ойларигача Хоразм республикасининг Хива шаҳри театрида, сўнгра Хўжайли туманидаги мактабда фаолият кўрсатган. Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1926). Солкашон маҳалласидаги эски мактаб ва мадрасада (1896-1906), кейин қисқа муддат Наманган мадрасасида (1908) таҳсил кўрган. 1909 йилда Когондаги матбаахонада ишлаган. Сўнгра Тошкентга келиб, усули жаид мактабларининг ўқув дастури билан танишган ва шундай мактабларни дастлаб Қашқардарвоза маҳалласида (1910), кейин Қўқон шаҳрининг Ҳожибек гузарида (1911) ва Марғилонда (1914) ташкил қилган. 1908-10 йилларда Ҳамза адабий ва ижтимоий фаолиятини жаидчилик ҳаракати билан узвий боғлаган. Ҳамза янги усулдаги мактаблар очиш ва бу мактаблар учун янги типдаги ўқув қўлланмалари яратиш йўли билан халқни маърифатлаштириш мақсадида Қўқон ва Марғилонда очган мактаб ўқувчилари учун “Енгил адабиёт”, “Ўқиш китоби” (1914) ва “Қироат китоби” (1915) ўқув қўлланмаларини тайёрлаган.

Ҳамза кейинги ҳаёти ва фаолияти давомида қисқа муддат Қўқондаги рус-тузем мактабида ўқитувчи, “Шўрои

ислом” ташкилотининг озуқа шўъбасида мирза, “Кенгаш” ва “Хуррият” журналларида муҳаррир (1917), Фарғона вилояти маданий-маориф бўлимида ходим (1918), Туркистон fronti сиёсий бошқармаси ихтиёридаги Ўлка мусулмон сиёсий труппасида режиссёр (1919), “Дор уш-шафақа” мактабида мудир (1920), Бухоро вилояти маориф ва ҳарбий тарғибот-ташвиқот шўъбаси қошидаги театр труппасида раҳбар (1921), Хоразм вилоятидаги касаба союзларининг маданий-маърифий муассасаларида мудир, Хива театр труппаси режиссёри, Хўжайли мактаб мудир (1921-24), Фарғона маориф кўмитаси қарамоғидаги онг-билим шўъбасида мудир ўринбосари (1924) сингари турли лавозимларда хизмат қилган. 1926 йилдан эркин ижод билан шуғулланган. Аммо раҳбар идораларнинг топшириғи билан 1928 йил августдан Шохимардонда тарғибот-ташвиқот ишлари олиб борган ва сўнгги сафари чоғида ҳалок бўлган.

3.2. Хоразм жади́д адабиёти

Профессор Бегали Қосимов “Миллий уйғониш” асарида ёзганидек, “жадид адабиёти моҳиятан янги адабиёт эди. Чунки у қарашларни янгилади, фикрларни янгилади, ўзликни қайтарди “ (“Маънавият” нашриёти, Тошкент-2002 йил, 124-бет).

Бегали Қосимов шу тарзда жади́д адабиётига баҳо бераркан, тадқиқотларига асосланиб яратилган асарларни таҳлил қилади ва шуларга таяниб қуйидагича хулосаларга келади:

“Жади́дчиликнинг руҳи ва мазмунини ўзида беками кўст намоён этган жади́д адабиёти миллий онг ва сезим тараққиётида беқиёс рол ўйнайди. Бу адабиётнинг илк намуналари бадииятига кўра у қадар юксак эмас, ғоялар яйдоқ берилади. Яланғоч даъват ва чақириқлар,

шоирбозлик кўзга ташланади. Жадид адабиёти 1910 йилларнинг охири, 1920 йилларнинг бошидагина ҳар жиҳатдан тўлақонли адабиётга айланди.

Жадид адабиётининг биринчи босқичи-1905-17 йиллар адабиётида Туркистон жадидчилигининг қуйидаги хусусиятлари ўз ифодасини топди:

1. Маърифатга мақсад эмас, восита сифатида қараш.

2. Эркисизликни , мустамлака идора усулини англаш, унинг сабабларини ва ундан қутулиш йўллари излаш.

3. Миллат озод ва мустақил бўлиши керак. Ўз миллий ватанига, тилига, илм-фанига, қонун-қоидасига эга бўлмоғи лозим. Буларсиз ҳеч бир миллатнинг келажаги йўқ.

4. Иқтисод ҳамма нарсанинг асосидир.

5. Жадидчилик динни рад этмади. Аксинча уни тараққий қилдириш, замонавийлаштириш йўлидан борди. Жадидларнинг катта қисми жумҳурий идора усулини қўллаб чиққан бўлсалар-да, унинг мутлақо шаръий асосларга қурилишини орзу қилдилар. Бироқ бу шаърий давлат мутассисбликдан холи бўлмоғи лозим эди. (юқоридаги нашр, 128-134 бетлар).

Бегали Қосимов шу тарзда жадид адабиётидаги асосий жиҳатларни даврда кечган жараёнлар, жадидчилик ҳаракати, уларнинг мақсад, вазифалари, ғоялари асосида таҳлил қилиб чиқади ва уларнинг ҳар бирига оид кўплаб ижодкорлар асарларидан мисоллар келтиради.

Туркистон, Бухоро жадидчилигидан Хоразм жадидчилигининг фарқли жиҳатлари борлиги сингари, жадид адабиётида ҳам Хоразмнинг алоҳида ўрни борки, бу борда афсуски ҳали мукаммал тадқиқот ишлари олиб борилмаган.

Аввало жадид публицистикасига тўхталиб ўтсак. “Таржимон” газетасидаги тарихий фактлардан маълумки, Рамазон Сайдашевнинг жадид мактабидаги педагоглигидан ташқари Хоразмдан Қримга-“Таржимон”

газетаси бош муҳаррири Исмоил Гаспсалига мақолалар ёзиб турганлигидир. Табиийки, вазиятни, бораётган жараёни кузатиб, таҳлил қилиб шулар асосида ўз муносабатини, таъсирини билдириб турган Исмоилбек Гаспсали Хоразмдан келган ҳар бир хабарни газетада “Хивадан мактуб” рукнида чоп этиб турган. Шу тарзда “Мулла Рамазон”, Рамазон Сайдашев”, Р. Сайдашев” номлари билан воҳада кечаётган ҳар бир жараён, воқеликлар газетада нашр қилиниб турилган. Олдинлари Россия, Кавказ, Туркистондаги газеталар ва мухбирлар орқали ёритиб борилган Хоразм билан боғлиқ жараёнлар бевосита Рамазон Сайдашевнинг журналистлик фаолияти орқали Қримда нашр этилиб, минглаб мухлислар ва турли ҳудудларга етиб борди. Афсуски, Рамазон Сайдашевнинг педагогик ва журналистик фаолияти тарих фанида умуман тадқиқ қилинмаган.

Рамазон Сайдашев ўзи сингари “Таржимон” газетасига мақолалар ёзадиган яна бир маслакдош шогирдини етиштирдик, бу ижодкор Ғофур Усманий эди. У XX аср бошларида Хива, Янги Урганч шаҳарларидаги жади́д мактабларида ўқитувчилик қилган ва Рамазон Сайдашевнинг таълим ва матбуот соҳасидаги шогирди бўлганди.

Ғофур Усманий “Таржимон”дан ташқари “Вақт” газетасига ҳам Хоразмдаги таълим, тиббиёт ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар тўғрисидаги мақолаларини чоп этдириб турган. Афсуски, Ғофур Усманийнинг ҳаёти ва фаолияти тарих фанида тадқиқ қилинмаган.

Агарки, Рамазон Сайдашев ва Ғофур Усманийлар ҳаёти, фаолияти, ижоди тадқиқ қилинса, катта эҳтимол билан уларнинг жади́д адабиётига қўшган ҳиссалари борлиги ҳам маълум бўларди.

Маълумки, ўзбек адабиёти, хусусан 20 аср бошларидаги Хоразм адабий муҳитини Аваз Ўтар ижодисиз тасаввур

қилиш қийин.

Аваз Ўтар (15.08.1884-1919)-Хоразм маърифатпарвар шоирларидан бўлиб, унинг асарларида жади́дчилик ғоялари акс этган ва доимий равишда Хоразм жади́дларини қўллаб қувватлаган ижодкор. У Қримда нашр этиладиган “Таржимон” газетасини ўқиб уни Хоразмда тарғиб қилиб борган ва Хивада 1905 йилда жади́д мактаби очган Мамат маҳрамнинг энг яқин маслакдоши бўлган.

Аваз Ўтар Хивалик Полвонниёз Гадониёз ўғлининг Гадикбўйи худуди Тўрт шоввозбобо мачитқавмидаги хонадониди туғилганди. Аждодлари, хусусан отаси Полвонниёз Гадониёз ўғли хон саройида Ўтар лавозимида фаолият кўрсатган ва ўз даврининг машхур ижодкорларидан Огаҳий, Комил Хоразмий, Баёнийлар билан дўст тутинган..

Шу боис Аваз ҳам сулола номидаги Ўтар сўзини ўзига тахаллус қилиб танлаган. Ўтар Хива хонларининг хос сартароши бўлиб, ҳукмдор ва шахзодаларнинг соҳсоқолини олган, ўғил болаларни суннат қилган ва шу фаолияти учун хазинадан маош олган.

Аваз дастлаб Хивадаги эски мактабда, кейин эса Мадаминхон мадрасасида таҳсил олади. Отаси ва унинг ижодкор дўстлари таъсирида Аваз адабиётга ҳавас руҳида вояга етиб, мадрасада ўқиб юрган давридаёқ шарқ адабиёти мумтоз вакилларида Хофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Алишер Навоийларнинг ижодига ихлос қўйиб, уларнинг мероси билан яқиндан танишди ва шеърлар ёза бошлайди. 20 аср бошларига келиб Аваз Ўтар халқ ўртасида танилиб, шеърлари созанда ва хонандалар томонидан куйга солиниб қўшиқ бўлиб айтила бошланади.

Шоирнинг устозлари Баёний, Табибий, замондоши Жуманиёз Хивақий, дўсти Ҳасанмурод Қори- Лаффасий, Бобожон Тарроҳ ва бошқалар унинг истеъдодига юксак

баҳо берганлар. Натижада Аваз Ўтар ҳақидаги бу хилдаги таърифлар Хива хони Муҳаммад Раҳим соний - Ферузхонга етиб боради ва Авазни саройга чақиртириб, Табибийга шогирд қилиб топширади. Табибий жуда кўп илм аҳлига ғамхўрлик қилганидек Авазга ҳам ахлоқ, илм ва шеъринг бобида кўп нарса ўргатади. Шунинг учун шоир турли даврларда ёзилган шеърларида Табибийни ўзига устоз билиб зўр ҳурмат билан тилга олади.

*Не ғам эмди, Аваз, назм илмида бўлсанг Табибийдек,
Ки дерлар, кўрган эл назмингни устодишта салломно.*

Аваз камолотга етган бир пайтда сил касалига чалинади ва даволаниш учун Кавказ ва Қримга (1905-1906) боради. Аваз Ўтар Бокуда озарбайжон жадиd мактаблари билан танишади, Тоҳирзода Собир (1860-1911) сингари шоирлар билан учрашиб дўстлашади ва улар билан кейин ҳам ижодий алоқада бўлади. Султон Мажид Ғанизода (1886-1937) томонидан ташкил этилган мактаблар фаолияти билан танишади. Сафарали Валибейов (1861-1902)нинг “Ватан тили”, “Усули жадиd”, “Лисоний форсий” номли асарлари ва “Хазинаи ахбор” номли икки жилдлик қомусий луғатини ҳам Хоразмга олиб келади. Кавказ ва Қрим сафари Аваз Ўтар ижодида алоҳида аҳамиятга эга бўлди. У сафар давомида Кавказ, Қрим халқлари ҳаёти, маданияти, адабиёти ва бошқалар билан яқиндан танишиш имкониятига эга бўлди, ҳамда озарбайжон, қрим татар халқларининг илм-фан, маданият янгиликлари билан қизиқди. Қримдаги “Таржимон” газетаси таҳририятида бўлади.

Хоразмга келганида Россия, Кавказ, Қримда нашр этиладиган кўплаб газета-журналлар, китобларни олиб келади. У доимий равишда рус, озарбайжон, татар тилларида чиқадиган газеталарни мунтазам равишда кузатиб борган. Тошкент, Фарғона ва Самарқандда чоп этилган жадиd матбуоти билан бевосита алоқада бўлиб,

ёзган ғазалларидан баъзиларини уларда нашр ҳам эттирди. Фарзандини Ислохўжа томонидан ташкил этилган Хивадаги жаид мактабига беради.

Шоир ижоди жуда ҳам ранг-баранг бўлиб, қамрови ниҳоятда кенг эди. У мумтоз адабиётимиздаги ғазал, мухаммас, мустазод, мусамман, мураббаъ, муламмаъ, таржеъбанд, соқийнома, рубоий, қитъа, фард каби турларида ижод қилди. Аваз Ўтар 1919 йилда 35 ёшда вафот этади.

Аваз Ўтардан бой ижодий мерос қолди. У ҳаётлик вақтидаёқ шеърларини бир жойга тўплаб девон тартиб қилди ва уларни “Саодат ул-иқбол” деб номлади. Шоир тузган девонларини 1908 йилда хаттот мулла Болтаниёз Қурбонниёз ўғлига бериб кўчиртирган. Шоирнинг бу девонлари ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланмокда. Унинг ғазаллари Хивада литография усулида ўзи ҳаёт вақтидаёқ чоп этилган эди. Аваз Ўтар ижодидан намуналар Хоразмда кўчирилган турли хил баёз ва тазкиралардан муносиб ўрин олди. Шоирнинг асарлари “Ойна”, “Вақт”, “Мулло Насриддин” каби ўз давридаги вақтли матбуот саҳифаларида чоп этилган. Аваз Ўтарнинг Фузулий, Мунис, Огаҳий, Комил, Феруз ва бошқа шоирларнинг ғазалларига боғланган тахмислари ҳам мавжуд. Шоир озарбайжон адабиётининг буюк сиймоси Муҳаммад Фузулийнинг хурлик, муҳаббат ва шахс эркинлиги масаласига бағишланган “Ёзмишлар” радифли ғазалига гўзал мухаммас боғлайди. Мухаммасда шоир инсонларнинг бахтли бўлишлари ижтимоий тузум билан ҳам мустаҳкам боғлиқ деган хулосага келади.

Жаидчилик ғояларини кенг тарғиб этиш Аваз Ўтар ижодига хос хусусиятлардан биридир. Бу унинг “Тил”, “Мактаб”, “Халқ”, “Фидойи халқим”, “Топар экан қачон?” деган шеърларида яққол кўринади.

Аваз Ўтарнинг ҳажвий асарларида эса Россиянинг мустамлакачи ва маҳаллий амалдорлари, бойлик орттириш йўлида алдамчилик, риёкорлик килувчи бойлар, судхўрлар ва шуларга ўхшаш разил шахсларнинг қилмишлари фош этилган.

Аваз Ўтар бир қатор асарларида ижтимоий тенгсизликни ва унинг кескинлашиб бораётганлигини ҳаққоний тасвирлаб, фалакни “ғаддор”, замонани эса “каж” деб атайди. Шоир ижтимоий руҳдаги шеърларида ўзининг озодлик, бахтли ҳаёт ҳақидаги қарашларини баён қилган. “Хуррият”, “Сипоҳийларга”, “Халқ”, “Топар экан қачон?” “Фидойи халқим”, “Уламоларга” каби қатор асарларида Аваз Ўтарнинг келажак хусусидаги фикрлари ўз аксини топган.

Аваз Ўтар ижтимоий шеърляти замирида зулм ва зўравонлик ҳисобига тўпланган бойликларга нафрат, икки томонлама зулм остида қолган меҳнаткаш халқ ҳаётига ачиниш туйғуси ётади. Шоир ўша жамиятда яшаб турган кишилар ўртасидаги тафовутларни, қарама-қаршиликларни рўй-рост очиб ташлайди.

Айниқса Авазнинг кўз ўнгидаги жараёнлар, хусусан Россия империясининг биринчи жаҳон урушига қўшилиши, мустамлака хоразмликлар ҳаётини оғир аҳволга тушириши ижодига таъсир қилди. Натижада меҳнаткаш халқ аҳволи баттар оғирлашиб, солиқларнинг кўплиги халқнинг дардини янада қийинлаштирди. Шу боисдан ҳам Аваз Ўтар халқ дардини ўз дарди сифатида ифодалаганди :

*Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиғи бирла бўлган бағри юз минг пора халқ...
Эй, Аваз, бўлмас шунингдек барҳо оввора халқ.*

Аваз Ўтар оғир касал бўлгани боис шу даврдаги жадиждларнинг сиёсий курашларига қўшилмаган. Бироқ у маънан уларни қўллаб қувватлаб, “Мактаб”, “Тил”, “Халқ”, “Хуррият” номли шеърлар ёзган. Айниқса, 1917 йил

апрелида Бобоохун Салимов, Хусайинбек Матмуродовларнинг “Идорайи маршрутия”-парламент тузишини хуррият йўлидаги қадамлардан деб билди ва “Хуррият” номли шеър яратди.

*Сиёсат маҳв бўлди, яшасун оламда хуррият,
Бори эл иттифоқ ила жаҳонни айласун жаннат...*

Хива шаҳрида маърифатпарвар, жади́дчилик ғояларини куйлаган Аваз Ўтарнинг уй-музеи ташкил этилган ва ҳайкали, бюести ўрнатилган. У ҳақда Эркин Самандарнинг “Эрк садоси” достони, Аҳмад Бобожоннинг “Ғазал фожиаси” драмаси, Саъдулла Сиёевнинг “Аваз “номли романи яратилган. Н.Қобулов, В.Мўминова, Иброҳим Ҳаққул томонидан “Аваз ва унинг адабий муҳити” номли монография, Нурмуҳаммад Қобуловнинг икки жилдлик “Хоразм адабий муҳити” тўпламида ҳам Аваз Ўтарнинг ҳаёти ва ижоди ёритиб ўтилган. А.Ўтар ҳаёти ва ижоди бўйича филология, педагогика йўналишларида бир нечта диссертациялар ҳимоя қилинган.

Аваз Ўтар Хивадаги Чодирли Эшон қабристонида дафн этилган.

Лаффасийнинг “Тазкира шуаро” асарида

Хоразмлик жади́длар томонидан яратилган назмдаги асарлар жади́д адабиёти, шеърятининг таркибий қисмини ташкил этадики, бу борада Аваз Ўтар ижоди сингари Бобоохун Салимовнинг ижодий фаолияти ҳам жади́д шеърятининг ёрқин намуналаридир.

Хоразмдаги жади́дчилик ҳаракати ва улар мансуб бўлган сиёсий ҳаракат-“Ёш хиваликлар”нинг намоёндалари орасида асосан Бобоохун Салимов бошқа сафдошларидан ижодкорлиги билан алоҳида ажралиб турган. Яъни, Полвонниёзхожи Юсупов, Худойберган Девонов, Назир Шоликоров ва бошқа жади́д лидерлар каби унинг ҳам сиёсий фаолияти курашлар, ислохотчилик ғоялари билан

ўтган бўлсада, ундан асосийси бой ижодий, маънавий мерос қолди.

Бобоохун Салимов шеъриятида жади́длар ғояларидаги сингари маърифат, таълим мавзулари ёритилган. Шунингдек, у жамиятда рўй бераётган салбий муносабатларни йўқотиш учун ҳам мудроқ ғурурни уйғотиш лозимлигини англаб етганди. Шу боис ҳам Бобоохуннинг ушбу шеърида жади́дларнинг ғояси акс этганди”:

*Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлғон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлғон ўхшайдур,
Сукут айлаб демас бу кун
Рост сўзни шайхулисломлар.
Халойиқ ичра бидъатлар,
Баддийдор ўлғон ўхшайдур...*

“Ожизо” таҳаллуси билан ижод қилган Бобоохун Салимовнинг бошқа шеърларида ҳам мустамлакачилик асорати даврига хос маҳзунлик, жамиятдаги воқеликларга реал баҳо бериш акс этдирилган.

Шоирнинг қуйидаги шеърида шундай шу ҳолатга оид мисралар бор:

*Ожизо, зор кўнгиллар,
Бўлди хандон оқибат.
Бизларга зулм этганлар,
Бўлди яксон оқибат...*

Айниқса унинг “Мактаб” сарлавҳали шеъри халқ таълими учун сидқидилдан фаолият кўрсатган жади́д зиёлисининг ёрқин қиёфасини кўрсатади:

*Хушдур не бало ҳавойи мактаб,
Жон ўлса раво фидойи мактаб.
Мактаб демаки мадори илмдир,
То илм иладур бақойи мактаб,*

*Рашк ўтига ўртамиш Эрамни,
Гулзори фараҳ фазойи мактаб
Анвойи илм маъданидир.
Ҳар гўшайи бир саройи мактаб.
Тан ўлғуси булбули баҳорда.
Тифлони ғазал саройи мактаб.
Ҳар кимда бор эрса жаҳл дарди
Даф айлагуси давойи мактаб
Гўдаклар адибу олим ўлмас.
То чекмагунча жафо мактаб,
Топмоқ тиласанг икки жаҳонни
Зинҳор бўл ошнойи мактаб,
Хоразм элин айлағай мунаввар,
Нури қамари саймойи мактаб,
Мингдан бирини тугатмас Ожиз
Юз йил деса ҳам санойи мактаб.*

Жадид шеъриятининг ёрқин намунаси бўлган Бобоохун Салимовнинг ҳаёти, шунингдек ижоди умуман тадқиқотчилар томонидан ўрганилмаган бўлиб, махсус илмий тадқиқотни талаб қилади.

Бобоохун Салимовнинг сафдоши бўлган Ҳусайинбек Муҳаммадмуродов хонликдаги нуфузли давлат арбоби Матмурод девонбегининг ўғли эди. Ана шундай мавқега эга сулола вакили 20 аср бошларидаги Хоразм жадид лидерларидан бири бўлиб, 1917 йил апрелида ташкил этилган ҳукумат раиси қилиб сайланган ва ислохотларни амалга оширишга киришганди.

Ферузхон давридан бошлаб саройдаги нафақат амалдорлар, балки ижодкорлар орасида ҳам ўз шеърияти билан эътибор топган Ҳусайинбек Ферузхоннинг тавсияси билан ўзига Нозирий тахаллусини танлаганди. Нозирий мумтоз адабиётга хос кўплаб ғазаллар ёзиб бой ижодий мерос қолдирган ва адабий асарлари Тошкентдаги шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида

сақланмоқда. Агарки Нозирий ижодий мероси тадқиқ қилинса, унинг ижодида лирик шеърларгина эмас, жадида адабиётига хос ижтимоий-маърифий мавзудаги асарлар ҳам топилиши аниқ.

Негаки, ўз давридаги сиёсий жараёнларнинг энг олд сафларида юрган, жамиятни ҳаракатлантирувчи таъсир кучига, нуфузига эга шахс табиийки ўзи орзу қилган, интиланган ғояларни ижодида акс этдириган бўлиши аниқ.

Бекжон Раҳмондек жадидаларнинг илғор вакили эса Фитрат, Чўлпон, Закий Валидий сингари ижоду илм аҳли билан маслакдош дўст эди. У “Инқилоб қуёши” номи билан Хоразмда матбуотга асос солган ижодкор ва 1923 йилда 580 та Хоразмнинг халқ мақолларини тўплаб “Оталар сўзи” номи билан нашр этдирган фольклоршунос ҳам бўлган. Бекжон Раҳмоннинг мазкур тўпламида “эртага ош қолса-давлат, иш қолса-меҳнат”, “Давлат-оғзибирчилик”, “Роҳат-меҳнатнинг орқасида”, “Тек турган тўқ юрар”, “Бир кун туз еган ерга 40 кун салом”, “Ота-она тахт этар-бахт эта билмас”, “Ўтти кавласанг ўчар, қўшнини кавласанг кўчар”, “Ўғри бойимас, ёлғончи ёлчимас”, “Онасини кўр қизини ол, қироғини кўр, бўзини ол” сингари тарбиявий, панд насиҳат руҳидаги мақоллар, ҳикматли сўзлар мавжуд.

1925 йилда у Муҳаммад Юсуф Девонзода билан ҳаммуаллифликда “Хоразм мусиқий тарихчаси” китобини Москва шаҳрида нашр қилдирганди. Фитрат “Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи” асарида Бекжон Раҳмон ҳамда Муҳаммад Юсуф Девонзоларнинг асаридан ғоят таъсирланганини ёзган ва ушбу китобнинг мусиқашуносликда тутган ўрнига ғоят юксак баҳо берган эди. Мусиқа назарияси ва тарихига доир энг эътиборли манба бўлгани боис, Б. Беляев ҳамда Г. Формер каби рус ва хориж мусиқашунослари ҳам

Бекжон Раҳмон, Девонзодаларнинг асарига мурожаат қилишгандилар.

Шу йили яна “Хилвати сўфиҳо” асарини ҳам ёзиб бошлайди.

Бекжон Раҳмон тилшунос сифатида 1926 йилнинг 26 феврал-5 март кунлари Боку шаҳрида ўтказилган Биринчи Туркология қурултойида қатнашиш учун Ўзбекистон делегацияси таркибига киритилади. Маълумки, ушбу қурултойда В. В. Бартольд, С. Е. Малов, А. А. Миллер, С. Ф. Олденбург, Р. Р. Поппе, А. Н. Самойлович, К. Юдахин, В. Б. Томашевский каби рус, М. Ф. Кўпрулузода(турк), Паул Виттек (немис), Бакир Чўпонзода(қрим татар), А. Бойтурсун(қозоқ) сингари дунёдаги машҳур 131 та олими қатнашганди. Ўзбекистондан эса Ашурали Зоҳирий, Элбек, Раҳим Иноғомов, Ғози Олим Юнусов, Назир Тўрақулов, Шокиржон Раҳимий, И. Садрий, А. Абдужабборовлар қаторида Бекжон Раҳмон ҳам бор эди.

Қурултойда туркий халқлар адабиёти ва тилшуносликка оид 38 та маъруза ўқилган ва муҳокама қилинганди. Муҳокамада сўзга чиққанлар орасида Бекжон Раҳмон ҳам бор бўлиб айнан ана шу қурултойда Навоийнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўриш ва унинг ижодини дунёда оммалаштириш, тарғиб қилиш масалалари кўриб чиқилганди. Шу тарзда нафақат Ўзбекистон миқёсидаги маданий, адабий тадбирларда, балки дунёда бўлиб ўтаётган етук олимлар иштирокидаги анжуманларда ҳам фаол қатнашаётган Бекжон Раҳмон республикамизнинг энг фаол зиёлиси сифатида танилган.

1926-29 йилларда Ўзбекистон ССР халқ комиссарлари кенгаши раиси Файзулла Хўжаевнинг таклифи билан Самарқандга келиб республика маориф комиссарлигининг “Маориф”, “Аланга” журналларида ва “Янги алифбо” кўмитасида фаолият кўрсатади ҳамда “Ўзбекистонда

лотинчилик ҳаракати”, “Янги алифбе ҳарфи сираси тўғрисида”, “Бағдон шеваси” сингари тилшунослик, адабиётшунослик ва санъатшуносликка оид мақолалар, “Салом” шеърини 1930 йилда ёзиб чоп этдиради.

Афсуски, Бекжон Раҳмондек серқирра фаолият соҳибининг ижтимоий-сиёсий, маърифий, дипломатик, матбуот, педагогик соҳаларига қўшган ҳиссаси сингари, адабий-илмий мероси ҳам тадқиқ қилинмай келинмоқда.

“Катта террор” дея аталадиган машъум 1937-38 йиллардаги қатағон қурбонлари номи қайд этилганда, Комил Девоний, Сафо Муғанний номлари ҳам келтириб ўтилади. Агарки, уларнинг ижтимоий-сиёсий фаолиятдан келиб чиқиб, адабий меросига, умуман ҳаётига разм солсак,

Тарихий фактлардан маълумки, Комил Девоний (1887-1938).“Ёш хиваликлар” партиясининг аъзоси бўлган ижодкор. 1887 йилда Хиванинг Сангар қишлоғида туғилган. Муҳаммад комил Исмоилжон ўғли. Бобоси Муҳаммад Паноҳ Хива хонлигининг тўп қуювчи қуролсоз устаси, шунингдек наққош, хаттот, мусиқа ва адабиёт бўйича ҳам маҳоратга эга бўлган. Хоразмдаги ижтимоий маърифий, адабий жараёнларнинг фаол иштирокчиси бўлган Комил Девоний ҳаёти, ижодий мероси ҳам афсуски тўлиқ тадқиқ этилмаган. Фақатгина таниқли шоир, драматург Комил Аваз томонидан 2008 йилда Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриётида Девонийнинг ҳаёти ёритилган очерк ва айрим ижод намуналари нашр этилганди.

Комил Девоний сингари Сафо Муғанний ҳам Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий ва маърифий жараёнлар, шу сингари адабий ҳаракатчиликда фаол қатнашган ижодкор эди.

Шоир ва хонанда, бастакор. Асл исми ҳужжатларда Сафо Оллоберганов бўлиб, 1882 йил Хива хонлигига қарашли Гандимиён(Гандумикон) қишлоғида камбағал деҳқон

оиласида туғилган. Ферузхон саройига Сафо Муғаннийни олиб келган ва унга ҳомийлик қилган инсон хонликнинг энг мўътабар зотларидан Вазири акбар Исломхўжа эди. Натижада Сафо Муғанний Ферузхон саройида кўзга кўринган созандаларидан танбур, дутор ва бошқа миллий мусиқа созларида куй чалиш маҳоратини ва бастакорлик сирларини мукаммал даражада ўзлаштирди. Санъат ва шеърият илмини ўрганиб, Хоразм шоирларининг, шунингдек, ўзининг ёзган шеърларига куйлар басталаб ижро этди.

Сафо Муғанний нафақат адабиёт, санъат маданият ходими, балки жамиятни ислоҳ қилиш, давлат бошқарувини такомиллаштириш, Европа маданияти ютуқларини воҳага тадбиқ этиш билан шуғулланишга ҳаракат қилади. Сафо Муғанний хонлик ағдарилиши билан тараққийпарвар инсон сифатида “Ёш хиваликлар”ни қўллаб-қувватлаб, жаидлар -нинг ушбу партиясига аъзо ҳам бўлиб кирганди..

Афсуски, Сафо Муғанний 1937 йилда “халқ душмани” сифатида қамоққа олинади ва 1938 йилда 10 йилга МТЛ(меҳнат тузатув лагери) га сургун қилинади. Дастлаб Ўзбекистондаги Малик совхозида, кейин эса 1941 йил 20 февраль санаси билан ишга тикилган маълумотномада, Ярославль вилояти, Рибин тумани, Волжский МТЛда ҳукмни ўтаган ва вафот этган.

Сафо Муғанний ҳаёти, фаолиятигина эмас, адабий мероси ҳам махсус тадқиқотни талаб қилади.

Жаид адабиёти, хусусан драматургиясини Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийсиз тасаввур қилиш қийин. Эътиборли томони Хоразмда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан яратилган сахна асарлари воҳадаги театр, драматургиянинг асоси ҳисобланади..

Маълумки, 1921 йил ноябридан Ҳамза Хоразм республикасидаги касаба уюшмалари ташкилотида ишлаш

билан бирга, кўплаб драмалар яратди ва уларда жади́дчи́лик ғоялари ўз ифодасини топган. 1922 йил 2 мартда Хива шаҳрида театрга асос солди ва ўзи кўплаб драмаларни режиссёр сифатида сахналаштирди, айримларида ролларни ҳам ижро қилди. Тожизода, Машариф Полвонов, Умар Қурбоний ва бошқа саънаткорларни театр атрофига жипслаштирди. Ҳамзанинг бевосита Хоразмда яратилган “Хоразм инқилобининг учинчи лойиҳаси” номли тўрт пардали, етти кўринишдан иборат пьесасини “Хон зулми” деб ҳам аталади.

Профессор Лазиз Қаюмовнинг “Ҳамза” (Тошкент-1989) ҳамда Олланазар Собировнинг “Хоразм театри” (Тошкент-1991 йил) монографияларидаги таҳлилларга кўра, “бундан ташқари Ҳамза яна ўз асарлари асосида сахналаштирган “Бой ила хизматчи”, “Тухматчилар жазоси”, “Заҳарли ҳаёт”, “Фарғона фожиалари” асарларинигина эмас, Ғулом Зафарийнинг “Эрк болалари” ни ҳам Хива театрида намоиш этган драматург, режиссёр эди. Ҳамза сахналаштирилган пьесаларини фақат Хивадагина эмас, Хоразм воҳасининг турли ҳудудларида ҳам намоиш қилиб борган” ижодкор бўлган.

Ўзбек жади́д адабиётининг намоёндаларидан бири ва 1910-13 йилларда Хоразмда фаолият кўрсатган педагог, шоир Муҳаммадшариф Сўфизода бўлиб, ўзбек демократик ва маърифатпарварлик даври адабиёти анъаналарини давом эттирган ижодкор эди. У уч йил давомида Хоразмдаги жади́д мактабида фаолият кўрсатибгина қолмай, жади́длар ғоясини акс этдирган адабий асарлар яратган ва ўз давридаги адабий муҳитнинг фаол ижодкори эди.

Сўфизода ҳаёти, фаолияти, ижодий мероси гарчи истиқлол йилларида тадқиқ ва тарғиб қилинаётган бўлсада, унинг Хоразмдаги уч йиллик педагоглик, шоирлик

фаолияти, яратган асарлари ҳануз тўлиқ тадқиқ қилинмай келинмоқда.

Умуман олганда Хоразм жаид адабиёти, унинг ўзига хос хусусиятлари, бошқа ҳудуддаги адабий жараёнлардан фарқли ва ўхшаш жиҳатлари, яратилган асарлар, жанрлари, улардаги ғоя, ижодкорларнинг фаолияти, адабий портретлари фундаментал тадқиқ қилинишини кутиб турибдики, бу адабиётшунослар зиммасидаги масъулиятли ваифалардан бири ҳисобланади.

ХУЛОСА

Хоразмдаги жади́дчи́лик ҳаракати, унинг намояндалари, ўша даврдаги жамиятга кўрсатган таъсири, олиб борган ислоҳотлари ва унинг амалий натижасида халқ орасида орттирган нуфузи тарихнинг ёрқин саҳифаларидан ҳисобланади.

Айниқса нафақат бош вазир Исломхўжанинг, балки Ферузхон ва Асфандиёрхонларнинг ҳам тараққий - парварлик фаолияти, жади́дларга ҳайрихоҳлиги, бу жараён жади́длар лидери Исмоил Гаспралининг ҳам эътиборини тортгани, бу ҳақда “Таржимон” газетасида мақолалар, хабарлар чоп этиб тургани эса шу пайтгача тарих фанида тадқиқ қилинмаган эди. Шу боис ҳам биз ушбу монографиямизда айнан “Таржимон” газетасидаги 1883 йилдан то 1916 йилда кечган жараёнларга оид мақолалар сарлавҳасини, мазмунини келтириб ўтдики, бу чинакам илмий янгилик ва бошқа ҳужжат, асарларга қиёсий таҳлил қилиш учун ноёб манба ҳисобланади.

“Таржимон” газетасидаги манбаларнинг аҳамиятли томони айнан Қримга мақолалар, хабарлар юбориб турган Рамазон Сайдашев, Усмон Ғофурийларнинг Хоразмда фаолият кўрсатган жади́д мактаби ўқитувчиси бўлганлигидир.

Монографияда яна шу пайтгача тадқиқ этилмай келинаётган Хоразм жади́д мактаблари, уларнинг ташкил этилиши, фаолияти, ўқитувчилари, умуман мавзуда кўрсатилганидек таълим соҳасидаги ислоҳотлар ҳам шу даврдаги жараёнлар билан боғланган ҳолда ёритиб берилгани бўлди.

Табиийки, жади́д тараққийпарварларининг “Ёш хиваликлар” ҳаракати (партияси), уларнинг лидерлари фаолияти ҳам ўша даврга оид асарлар, архив ҳужжатлари асосида таҳлил этилди.

Монографиядаги яна бир муҳим жиҳат-тарих ва адабиётшунослик фанларида эътибордан четда қолиб келаётган Хоразм жаид адабиёти, уларнинг намоянадалари фаолияти, ижод намуналарининг ёритилишидир.

Бу борада маърифатпарвар шоир Аваз Ўтарнинг ижоди жаидлар фаолияти билан боғланган ҳолда, Кавказ ва Қримга қилган сафарлари, Озарбайжон жаидлари билан танишуви, асарларидаги тил, мактаб сингари жаидлар ғояси акс этганлиги, Бобоохун Салимовнинг ижодидаги ҳам шу жиҳатлар ўқувчилар эътиборига ҳавола қилинди. Иловада эса уларнинг шу руҳдаги шеърлари тақдим этилди.

Бундан ташқари “Ёш хиваликлар”нинг лидери Ҳусайинбек Муҳаммадмуродовнинг Нозирий таҳаллуси билан ижод қилганлиги, партия сафларида фаолият кўрсатган Комил Девоний, Сафо Муғаннийларнинг ҳаётига ҳам қисман тўхталинган ҳолда, улар ижодининг ҳам шу жиҳатларига эътибор қаратилиши зарурлиги қайд этиб ўтилди холос. Табиийки уларнинг ижодий мероси янги тадқиқотлар давомидаги изланишлар натижасида аниқлик касб этади.

Шу билан бирга Хоразм жаид адабиёти намоянадалари сифатида, гарчи ўзлари водийдан бўлсаларда, воҳага келиб жаид мактабида фаолият кўрсатгани, ижодий асарлари яратгани учун Сўфизодани, Ҳамза Ҳакимзоданинг ҳам Хоразмда театрда асос солишдаги тарихий ўрни, драмалар ёзгани, асарларни сахналаштиргани, Хўжайлидаги педагоглиги боис, уларнинг шу давр адабий муҳитида ўзига хос нуфузли борлигини инобатга олиб, монографияда улар фаолиятига тўхталиб ўтдик.

Умуман олганда Хоразм жаидчилиги, ислохотлар, таълим ва адабиёт мавзуси шу пайтгача тадқиқ қилинмай

Хоразм жади́дчили́ги: ислоҳотлар, таълим ва адабиёт

келаётган мавзу эдики, биз бу борадаги ўз материалларимиз асосида илк бора шунга эътибор қаратдик. Таҳлил ва тадқиқ қилиш орқали давр манзарасини ёритишга интилдик.

Шулардан келиб чиққан ҳолда қуйидаги таклифларни илгари суриш мумкин:

1.Хоразм жади́дчили́ги мавзусида биз томонидан яратилган ва нашр этилган энциклопедияни кенгайтирган, тўлдирган ҳолатда қайта нашр этдириш ва оммалаштириш;

2.Хоразм жади́дчили́ги, уларнинг ўзига хос хусусиятлари,фарқли жиҳатлари, мақсад ва вазифалари, адабиёти, умуман шу давр бўйича халқаро илмий конференция ташкил этиш;

3.“Хоразм жади́длари изидан” номли улар фаолияти кечган (Хўжайли, Қўнғирот), уларга оид архив ҳужжатлари, матбуот нашрлари сақланаётган Тошкент, Қозон, Боку, Истамбул, Қрим шаҳарларига илмий-амалий экспедициялар ташкил қилиш;

4.Хоразм жади́д намояндаларининг ҳар бирига бағишланган алоҳида асарлар нашр этиш;

5. Хоразм жади́д адабиёти антологиясини нашр қилиш;

6.Хоразм жади́дчилик ҳаракати тўғрисидаги ҳужжатли фильм ишлаш ва уни хорижий тилларга таржима қилиш;

Ўйлаймизки, ушбу таклифларимиз эътиборга олинади ва шу орқали Хоразм жади́дчили́ги мавзуси теран, фундаментал тарзда кенг оммага етиб боради.

Бизнинг бу борадаги фаолиятимиз эса давом этиб, изланишларимиз натижасида тўпланган маълумотлар асосида “Бобоохун Салимов: жади́д, давлат арбоби ва шоир”, “Хоразм жади́длари: ҳаёти, фаолияти ва тақдири” номли навбатдаги монографияларимизни эътиборингизга ҳавола этамиз.

ИЛОВАЛАР

Бобоохун Салимов

* * *

Хазон фаслида булбулдек,
Дил афгор ўлғон ўхшайдур.
Жаҳолат дардига барча
Гирифтор ўлғон ўхшайдур,
Сукут айлаб демас бу кун
Рост сўзни шайхулисломлар.
Халойиқ ичра бидъатлар,
Баддийдор ўлғон ўхшайдур...

Мактаб

Хушдур не бало ҳавойи мактаб,
Жон ўлса раво фидойи мактаб.
Мактаб демаки мадори илмдир,
То илм иладур бақойи мактаб,
Рашк ўтига ўртамиш Эрамни,
Гулзори фараҳ фазойи мактаб
Анвойи илм маъданидир.
Ҳар гўшайи бир саройи мактаб.
Тан ўлғуси булбули баҳорда.
Тифлони ғазал саройи мактаб.
Ҳар кимда бор эрса жаҳл дарди
Даф айлагуси давойи мактаб
Гўдаклар ади бу олим ўлмас.
То чекмагунча жафо мактаб,
Топмоқ тиласанг икки жаҳонни
Зинҳор бўл ошнойи мактаб,
Хоразм элин айлагай мунаввар,

Нури қамари саймойи мактаб,
Мингдан бирини тугатмас Ожиз
Юз йил деса ҳам санойи мактаб.

* * *

Рўзи шаб андар пароход сайри дарё мекунам,
Қудрати бори тоолоро томоша мекунам.
Мавотан гаштам ва сод ҳасрат ро орушти жудо,
Ва намедонам бидомон чикас мекунам.
То ба музлумон Хоразми шавам роҳатрасон,
Чун алиф қомат дариж афкори дута мекунам.
Халқи оламро мусовот аз зобони соз одил,
Гоҳ дар Тошканд ва гоҳ Маскав иншо мекунам.

ТИЛ

Ҳар тилни билув эмди бани одама жондур,
Тил воситаи робитаи олами ёндур.

Ғайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар билонки ондина ёндур.

Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка они ғайратэтинг, фойда кондур.

Илму фан уйиға юборинглар болангизни,
Онда ўқуғонлар бори яктойи замондур.

Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин они бағри тўлақондур.

МАКТАБ

Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқусин ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.
Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ғам, қайғудин озод этгуси мактаб.

Кўнгулларнинг сурури, дағи кўзлар нуридур фарзанд,
Аларнинг умрини албатта обод этгуси мактаб.
Ота бирла онага фарз ўқутмоқ бизни мажбурий,
Ки бизни яхшилик қилмоқда муътод этгуси мактаб.

Қаю миллатга биздек гар насими инқироз етса,
Анга албатта мустаҳкамлик ижод этгуси мактаб.

Бу не навмидликдур, мактаб очсақ, оқибат бизни
Аруси ком ила мақсудга домод этгуси мактаб.

Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактабким,
Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.

ЖОНЛАРНИ ЖОНОНИ ВАТАН

Ватан, ватан дер эдилар, на дер эдим билмай они,
Энди билсам Ватан эркон бу танларнинг ширин жони.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони
Ватан, Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!
Сенсан бизлара чин туғмиш бир мунгли қано,
Боқғунг тирик бўлсак, агар ўлсок қучоғинда яно,
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!
Эсиз, эсиз, туғғонларинг кўз юмиб ўқ отуб сани,
Боғлаб қўлинг ёвузларга не олдилар сотуб сани?
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!
Билувчилар қўл тутмади, бизга сани тонутмади,
Билмам, неларга алдануб тангри буйруғин тутмади.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!
Билимсизлар англашмади, оҳ-у войинг тинглашмади,
Билгувчилар бурчи экан ўнғайламоқ, ўнглашмади.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!
Ниҳон йиғлаб қон ютунур, кечмоғлиғингни ўтунур
Мундин буён ўғлонларинг чандон тонурга тутунур.
Бир жон эмас, эй суйгули, томирларнинг қони Ватан,
Сенсан, бале, билганлара жонларни жонони Ватан!

Сўфизода

ГАЗЕТА ТЎҒРИСИНДА

Яшнатиб дил ғунчасин, фасли баҳор айлар газет,
Сув бериб кўнгул боғини сабзавор айлар газет.

Шарқдан Мағрибгача бўлгон ҳаводисни ёзиб,
Не гўзал марғуб хабарлар ошкор айлар газет.

Кўб ўқур бўлсанг, бўлурсен эл аро чун нуктадон,
Сўзлаганда сўзларингни беғубор айлар газет.

Гоҳи-гоҳи келмайин қолса ўзининг дўстларин
Шавқида телмуртириб кўп интизор айлар газет.

Чиқса бир хурсандлик сафҳасида дарж ўлуб,
Фикри завқ-ла қалбни беихтиёр айлар газет.

Э нехушким, халқимиз суймакда кун-кундан сени,
Бир вақт зарларни бошингдан нисор айлар газет.

Ноумид бўлма, чиқар бир кун ҳақиқий дўстларинг,
Ёрдам айлаб, муштарийни бешумор айлар газет.

Йўқсул эл аҳволидан гар сен ёзиб берсанг хабар,
Дарж этиб бу йўлга жалби эътибор айлар газет.

Гар қорайгон дил, тўнук руҳларга бердикчи зиё,
Бўлгани жон доимо бошқа тумор айлар газет.

ҚРИМДА ХОРАЗМ ХОТИРАЛАРИ (Сўнгсўз)

Гўзал ва мафтункор Она Ватаним Қримда ижод қиларканман, меним хотирамни уйғотган туйғу жадиदчилик ҳаракатининг Хоразм билан боғлиқ жиҳатлари ёритилган монография бўлди. Туркий дунёнинг фахру ифтихори, Миллий уйғонишга асос солган, феномен шахс бўлган жадидлар лидери Исмоил Гаспрали фақат Қрим татарларининггина эмас, бутун туркий мусулмон миллатнинг ойдин келажагини ёритиб берган таълимотга асос солганди. Буюк ислохотчи, у яратган жадидчилик ҳаракатига шу боисдан ҳам дунё илму фанида ҳануз, ўйлайманки бундан кейин ҳам қизиқиш ошиб бораверади.

Эътиборли жиҳати, Она Ватаним Қримда нашр этилган “Таржимон” газетаси 19 аср охирида туркий дунё, жумладан олис Хоразмга ҳам етиб борган ва ушбу нашрларнинг мухлислари кўпчиликини ташкил қиларди. Бундан ташқари Исмоил Гаспрали ўша вақтда нашр этилган газеталарда Туркистон, Бухоро ва Хоразмга оид бирон мақола, хабар чоп этилса, уни тезда “Таржимон”да ҳам нашр қилган, бўлаётган жараёнларга ўз муносабатини билдириб борган, икки бора қадимий Туркистон ҳудудларига сафар қилган. Бироқ вақт тақозоси боис Хоразмга боришга имкон бўлмаган.

Мен машъум қатағон даврда Ўзбекистонга депортация қилинган оилада, Андижонда таваллуд топганман. 1991 йилгача жонажон Ўзбекистон диёрида журналист сифатида фаолият кўрсатдим. Бироқ Ўзбекистонда яшаётган пайтимда ҳам, Қримга кўчиб келганимиздан буён ҳам дунёнинг кўплаб давлатларига борган бўлсамда Хоразмга сафар қилолмагандим.

Шукрки, Исмоил Гаспрали ғоялари, “Таржимон” нашри кириб борган қадимий воҳага 2023 йилнинг май ойида

ташриф буюрдим. Ўшанда мени Хоразмга тарихчи олим, адиб ва публицист Умид Бекмуҳаммад таклиф қилганди. Умидбек билан Урганч, айниқса Хивага қилган саёҳатим тассуроти оламжаҳон. Ўшанда мен Урганчга Туркияда сафардалигим боис Истамбул орқали боргандим. Хивани, жади́длар фаолият кўрсатган обидаларни томоша қилиб, бу ажиб диёрнинг ўтмишидаги жараёнларни гурунглашиб, Хоразм таомларию, санъатидан баҳраманд бўлиб, вақтнинг ўтганини билмай қолдим.

Маълумки, Хоразмдаги жади́д мактабларининг дастлабки ўқитувчилари Қозон ва Қрим татарларидан бўлган ҳамда уларнинг фидойиликлари боис, “Таржимон”га-Қримга мақола юбориб турган ҳам Рамазон Сайдашев, Ғофур Усманийлар бўлишган. Умидбекдан шу сингари тарихий воқеликларни эшитиб, Хоразм таълим тараққиётида, матбуот соҳасида меним миллатдошларим фаолият юритганидан нақадар фахрланганим ҳануз ёдимда.

Хуллас, Хоразм ва хоразмликлар мени ҳайратга солишдики бу ҳеч қачон эсимдан чиқмайди. Ўшанда Умидбек меним уйга қайтишим учун Урганч-Тошкент-Сочи йўналишига авиабилет олиб қўйдирганди. Қайтишимдан бир кун олдин мени кутилмаганда Анқарага чақириб қолишди. Бундай пайтда билетни алмаштириш, бунинг асаббузарликлари, расмийтчиликлар нақадар қийинлигини тушунсамда, минг истиҳола билан Умидбекга бунинг тушунтирдим. Натижада у турли идораларга мурожаат қилиб, бунинг имконини топди ва яна мени Урганч-Истамбул рейсига кузатиб қўйди. Агар Умидбек бунинг имконини тополмаганида меним Туркиядаги ишим кечикиб кетиши аниқ эди. Шу боис унинг бу қилган илтифотларини ҳеч қачон эсимдан чиқармайман ва совға қилган китобларини ардоқлаб сақлайман, ижоди, илмий фаолиятини кузатиб бораман. Шу маънода уни жади́длар

фаолиятини тадқиқ қилаётган, Она Ватани тарихини теран таҳлил эта биладиган тарихчигина эмас, интилишлари, фидойиликлари билан чинамкам жадиidler издоши деб биламан.

Эътиборли жиҳати у таниқли шоира ва олима Сайёра Самандар билан ҳаммуаллифликда ушбу монографияни нашрга тайёрлабди ва бу таҳсинга лойиқдир. Сайёрахон мен ижодини яхши биладиган шоир, драматург, давлат арбоби, раҳматлик Эркин Самандарнинг фарзанди эканлар.

Мен ҳаммуаллифларнинг ишларига омад тилаган ҳолда Бакир Чўпонзода ҳаёти, фаолиятига оид тадқиқотлар олиб боришларини, уларга оид асарлар ёзишини ҳам истардим. Хуллас, монография мени яна Хоразм билан боғлиқ хотираларимни уйғотди ва мен бундан хурсандман.

**Зера Бекирова,
“Ненкежик” журнали бош муҳаррири,
Қрим.**

МУНДАРИЖА

Жадидлар хотирасини уйғотмоқ гўзалдир	3
Кириш	7
I боб. Исмоил Гаспрали ва жади́дчи́лик ҳаракатининг туркий мусулмон ўлкаларга таъсири	11
1.1. Жадидлар лидери Исмоил Гаспрали фаолияти ва жади́дчи́лик ҳаракатининг Туркистон, Бухоро ва Хоразмга тарқалиши ҳамда жамиятда тутган ўрни.....	11
1.2. Хоразмдаги жади́дчи́лик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари.....	19
1.3. “Таржимон” газетасининг туркий мусулмон халқлар тақдиридаги ўрни ва Хоразмга оид мақолаларнинг тарихни ўрганишдаги аҳамияти.	26
II боб. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ислоҳотлар ва уларнинг жамият тараққиётида тутган ўрни.....	50
2.1. Хонлик ва республика даврида ўтказилган ислоҳотлар	50
2.2. “Ёш хиваликлар”нинг жамиятга таъсири ва аҳамияти.....	83
III боб. Жадид мактаблари ва таълим соҳасидаги ислоҳотлар. Жадид адабиёти	117
3.1. Хоразмдаги жадид мактаблари	117
3.2. Хоразм жади́д адабиёти	142
Хулоса.....	158
Иловалар.....	161
Бобоохун Салимов.....	161
Аваз Ўтар	163
Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.....	165

Сўфизода.....	166
Қримда Хоразм хотиралари	167

**САЙЁРА САМАНДАР
УМИД БЕКМУҲАММАД**

**ХОРАЗМ ЖАДИДЧИЛИГИ: ИСЛОҲОТЛАР, ТАЪЛИМ
ВА АДАБИЁТ**

Масъул муҳаррир:

Бекзод Абдиримов тарих фанлари бўйича фалсафа доктори.

Муҳаррир: Гуломжон Отажонов

Саҳифаловчи

М.Жуманиёзов

Мусаҳҳиҳ

Ж.Собиров

Тақризчилар:

Садоқат Маткаримова тарих фанлари доктори, доцент,

Исҳоқжон Исмоилов филология фанлари доктори, доцент,

Тасдиқнома рақами Х-119629. Босишга 26.04.2024 да рухсат этилди.

Бичими 60x84_{1/16}. Офсет қоғози. Таймс гарнитураси.

Шартли босма табағи 10,7. Адади 500 нусха.

Баҳоси келишилган нархда.

“Milleniumus print” МЧЖда офсет усулида чоп этилди.

Урганч тумани, “Шерматлар” МФЙ, Тадбиркорлар кўчаси, 69-уй.

Тел: (+998) 91-994-24-00